

2
NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

Dr. F. PIJPER

Hoogleraar der Rijks-universiteit te Leiden

Dr. A. EEKHOF

en

Dr. J. LINDEBOOM

*buitengewoon Hoogleraar der
Rijks-universiteit te Leiden*

*Hoogleraar der Rijks-
universiteit te Groningen*

NIEUWE SERIE — ELFDE DEEL

Aflevering 4

For Socialism see pt. 3-4

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1914

BR
900
.N4
v. 11
no. 4
1914

INHOUD.

Oud-Christelijke epigraphie, door Dr. F. PLIJPER .	Blz. 301—323
Anna Byns en haar invloed in kerkelijke kringen, door Dr. J. LINDEBOOM	„ 324—331
✓ Sociaalsche bewegingen onder de Doopsgezinden in de 17 ^e eeuw, door K. Vos	„ 332—341
De Copia der Outsten en Dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16 ^e en 17 ^e eeuw, door K. Vos	„ 342—350
Boek-aankondiging	„ 351—353
Overzicht van geschriften betreffende de Neder- landsche Kerkgeschiedenis, verschenen sedert de vorige opgave (in Deel X)	„ 354—380

OUD-CHRISTELIJKE EPIGRAPHIE,

DOOR

Dr. F. PIJPER.

Bestudeering van de Oud-Christelijke opschriften is in meer dan één opzicht van belang. Ten eerste worden de oudste gedenkstukken der Christelijke letterkunde er op merkwaardige wijze door toegelicht. Ten tweede bezitten zij de grootste beteekenis voor de toelichting en verklaring van hetgeen er aan andere gedenkstukken van het vroegste Christelijke verleden in muurschilderingen en beeldhouwwerken is overgebleven. De nog bestaande opschriften zijn uitsluitend grafschriften. Voor de kennis van hetgeen er onder de oudste Christenen omging in de harten, zijn ze daarom van te meer waarde. Zij geven toch de gevoelens weder, waaraan onze eerste geloofs-genooten begeerd hebben in blijvenden vorm uitdrukking te geven, dikwijls in treffende omstandigheden, kinderen bij het graf hunner ouders, de man bij het graf zijner vrouw, vaders en moeders bij de laatste rustplaats van volwassen zonen of dochters.

Nog heden ten dage uiten zich de bewoners van Italië gaarne in aandoenlijke bewoordingen bij de graven hunner dooden. Een bezoek aan een kerkhof, bijv. aan de openbare begraafplaats bij „St. Laurentius buiten de muren” te Rome, is voldoende om hiervan de overtuiging te schenken.

Met de oudste Christelijke voorzaten van het geslacht dat thans Italië bevolkt, is het niet anders geweest.

Waar worden Oud-Christelijke opschriften aangetroffen? Zij bevinden zich over Italië en andere landen verspreid. Een groot aantal daarvan wordt te Rome aangetroffen. De Rossi gewaagde in 1861 van een getal van 11000 Oud-Christelijke opschriften te Rome ¹⁾. En sedert zijn er nog vele aan den dag gekomen. Voor een deel worden zij nog gelezen op de plaatsen in de katakomben waaraan zij oorspronkelijk zijn aangebracht. Voor een deel zijn zij door de stad verspreid, in de kerken, musea en elders. Een aantal van de belangrijkste zijn tentoongesteld in het „Christelijk museum”, verbonden aan St.-Jan-van-het Lateraan. Het prachtige pauselijke paleis, dat bij die eerwaardige kerk behoort, is nl. tot museum ingericht. In eenige open galerijen hangen de Oud-Christelijke opschriften aan den wand. Men kan ze dus bezien in het volle daglicht. Ze zijn blootgesteld aan de lucht, maar beschut voor den regen. De kern der verzameling wordt gevormd door de gedagteekende opschriften. Daarvan hangen er 71 (van het j. 238 tot het j. 557) ²⁾. Verder zijn er een aantal bijeengebracht, waarop in het bijzonder Oud-Christelijke symbolen voorkomen, enz. Voorzoover dit mogelijk was is de dagteekening en de plaats van herkomst aangewezen. Deze rangschikking is van De Rossi ³⁾. Uitmuntende photographieën van de wanden dezer galerijen, waarop men dus talrijke inscripties bijeenvindt en gemakkelijk naast elkander kan raadplegen, zijn opgenomen in het werk van Roller ⁴⁾; geheel volledig zijn ze te vinden in het groote werk van O. Marucchi, „I monumenti del Museo cristiano Pio-Lateranensi” (Milaan, 1910 fol.). Verder worden

---

1) I. B. de Rossi, in de *Praefatio*, p. XVII* voor zijne: *Inscriptiones christianae urbis Romae, septimo saeculo antiquiores*, Rom. 1857—1861.

2) K. Baedeker, *Italie centrale, Rome*, Leipz. 1904, p. 311.

3) Baedeker, l. c., p. 310.

4) Th. Roller, *Les catacombes de Rome, histoire de l'art et des croyances religieuses pendant les premiers siècles du christianisme*, Paris, s. a., Vol. I, Pl. X, XI, XII, XX, XXII, XXXI, XXXII.

nog honderden Oud-Christelijke opschriften in Zuid-Frankrijk en in de Rijnstrekten aangetroffen. Het aantal opschriften dat zich bevindt op de Oud-Christelijke sarkophagen, te Rome en elders in Italië, ook in Z. Frankrijk bewaard, is niet groot.

Welke gedrukte verzamelingen bestaan er van zulke Oud-Christelijke opschriften? Voor Karel den Groote heeft niemand zulk een verzameling vervaardigd. Een of andere leerling van Alcuïnus schijnt de verzameling bijeengebracht te hebben die in een codex te Einsiedeln bewaard bleef. Christelijke „epigrammata” nemen een derde van het geheele werk in, maar grafschriften zijn het niet ¹⁾. Verder bevatten eenige verzamelingen uit ongeveer denzelfden tijd bloemlezingen van grafschriften in dichtvorm. De namen die onder deze grafschriften gestaan moeten hebben, en de dagteekeningen, werden weggelaten. Blijkbaar was het den vervaardigers van deze bloemlezingen er slechts om te doen voorbeelden bijeen te brengen, waarnaar zij nieuwe grafschriften konden opstellen ²⁾. Voornamelijk drie HSS. van zulke verzamelingen komen hier in aanmerking, een HS. uit Heidelberg, nu in het Vatikaan, door Gruter opgenomen in zijne „Opschriften” ³⁾, een HS. van de XI^{de} eeuw uit Klosterneuburg, van geringen omvang en betekenissen, welks inhoud omstreeks de 8ste eeuw te Rome moet zijn bijeengebracht ⁴⁾, een HS. te Verdun uit de X^{de} eeuw, bevattende 31 opschriften in dichtvorm, omstreeks de 8ste eeuw te Rome in kerken en katakomben afgeschreven. Dit laatste HS. wijkt in zooverre van de overige af, dat hier de dagteekening der inscripties niet wordt weggelaten, en de plaats waar zij zijn aangetroffen, nauwkeurig vermeld wordt ⁵⁾. Hierbij zou eigenlijk nog een

1) De Rossi, l. l., *Praef.*, p. VI*.

2) De Rossi, l. l., p. VII*.

3) *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, industr. J. Gruteri, recens. cura J. G. Graevii, Amst. 1707, fol., p. MCLXIII—MCLXXVII, Zie De Rossi, l. l., p. VII*.

4) De Rossi, ib., p. VIII*.

5) De Rossi, ib., p. IX* seq.

vierde HS. behooren, waarvan echter niet bekend is, waar het zich thans bevindt; het is dat waaruit Scaliger eenige inscripties opteekende op het laatste blad van zijn exemplaar van Gruterus ¹⁾. In de 14de en 15de eeuw hebben velen verzamelingen van oude inscripties aangelegd, zooals Poggius van Florence, Felix Felicianus, Dalmatius Berardencus, Laurentius Pehem, Hartmannus Schedel. Zij verzamelden echter hoofdzakelijk heidensche opschriften; de weinige Christelijke zijn onder de heidensche doorengemengd ²⁾. Petrus Sabinus was de eenige in dien tijd, die eene verzameling Christelijke inscripties bijeenbracht; een HS. daarvan bevindt zich in de bibliotheek van S. Marco te Venetië; het bevat echter uitsluitend opschriften uit eene zeer late periode ³⁾.

De wetenschappelijke studie der inscripties deed een grooten stap voorwaarts in de XVI^{de} eeuw; thans eerst werden er met de vereischte nauwkeurigheid afschriften van gemaakt, door Martinus Smetius, Albertus Pighius, Joannes Metellus, Antonius Augustinus en Achilles Statius ⁴⁾. Het werk van den eerste bestaat in druk; het bevat slechts weinig Christelijke opschriften ⁵⁾. Ook de werken der anderen, in HS. overgeleverd, behelzen voor het meerendeel heidensche opschriften. Pighius heeft nog 18 inscriptiën van Christelijken oorsprong bijeengebracht, de overigen geen of bijna geen ⁶⁾. Aldus Manutius jun. heeft een zeer groot aantal opschriften verzameld, die in eene reeks van HSS der Vatikaansche bibliotheek bewaard gebleven zijn; ook vele van Christelijken oorsprong, ontleend aan de kerken van Rome, inzonderheid ook aan de steenen vloeren daarvan (maar zeer weinige aan de katakomben) ⁷⁾. Alles te zamen genomen leveren de HSS.

---

1) De Rossi, *ib.*, p. XI*.

2) De Rossi, *l. l.*, p. XI* seq.

3) De Rossi, *ib.*, p. XII* seq.

4) De Rossi, *ib.*, p. XIV*.

5) De Rossi, *ib.*, p. XV*.

6) De Rossi, *l. l.*, p. XIV* seq.

7) De Rossi, *l. l.*, p. XVII*.

en boeken, in het voorafgaande besproken, op verre na geen 1000 Christelijke inscripties op, terwijl er zeker 11000 bestaan. De oorzaak ligt hierin, dat de katakomben in vergetelheid verzonken zijn ¹⁾. Door de wederontdekking der katakomben in 1578 kwam er weldra in dezen eene zeer groote verandering. Niet zoo snel als men wellicht verwachten zou. De Nederlanders Joannes Macarius bijv. en Philippus Winghius maakten wel teekeningen van de wandschilderingen in de katakomben, maar schreven daar onder den grond geen of zoo goed als geen inscripties af, wat Winghius bijv. ijverig deed ten opzichte van heidensche inscripties boven den grond ²⁾. Bosio is de eerste geweest die in grooten getale grafschriften uit de katakomben op volledige en nauwkeurige wijze heeft afgebeeld en beschreven ³⁾. Anderen hebben zijn werk voortgezet, zij het op niet even voortreffelijke wijze, bijv. Boldetti ⁴⁾. Een belangrijk aantal Oud-Christelijke inscripties zijn op fraaie wijze afgebeeld in het prachtwerk van Perret ⁵⁾. Op duurzamen, wetenschappelijken grondslag is de studie dezer inscripties eerst gevestigd door het schitterende, ongeëvenaarde werk van I. B. de Rossi, „De Christelijke opschriften der stad Rome” ⁶⁾. Het eerste deel is uitsluitend gewijd aan gedagteekende inscripties; 1376 daarvan, alle uit de eerste zes eeuwen, hoofdzakelijk uit de Christelijke begraafplaatsen te Rome, worden er in besproken. Het tweede behelst verzamelingen van Christelijke opschriften die bewaard gebleven zijn in de boven besproken Middeleeuwsche HSS. Ongeveer gelijktijdig met De Rossi heeft Le Blant in een drietal kloeke kwartijnen de oude Christelijke opschriften van Franschen

---

1) De Rossi, I. I., p. XVII* seq.

2) Rossi, I. I., p. XVIII* seq.

3) Ant. Bosio, *Roma sotterranea*, Rom. 1632, fol.

4) Boldetti, *Osservazioni sopra i cimeteri dei S. S. Martiri ed antichi cristiani di Roma*, Rom. 1720, 2 voll., fol.

5) L. Perret, *Les catacombes de Rome*, Par. 1851, fol., in vol. V.

6) I. B. de Rossi, *Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Rom. 1857—1861, 2 voll.

bodem op voortreffelijke wijze afgebeeld en beschreven ¹⁾. Die in de Rijnstreken zijn uitgegeven door Kraus ²⁾.

Een rijk materiaal is dus aanwezig. Over welke hulpmiddelen beschikt men om het op eene vruchtdragende wijze te bestudeeren? Bestaat er een geschikt leerboek der Christelijke epigraphie? Een goed leerboek der algemeene Latijnsche epigraphie is dat van Cagnat ³⁾. Doch dit handelt alleen over opschriften van heidenschen oorsprong, en aan grafschriften is slechts een klein deel van het werk gewijd (p. 244—257). Het kan uitnemend dienen om den aard van heidensche grafschriften te leeren kennen, inzonderheid om deze te leeren onderscheiden van Christelijke. Ook worden zekere woordvormen, verkortingen en dergelijke die Christelijke en heidensche grafschriften met elkander gemeen kunnen hebben, er door opgehelderd. Verder gaan de diensten die het voor ons doel bewijzen kan, niet.

De Rossi heeft aan zijn groote werk over de inscripties eene leerzame „praefatio” laten voorafgaan. Zij licht den lezer in omtrent de verzamelingen van zulke inscripties die vroeger bestaan hebben. Hierop heeft hij uitvoerige „Prolegomena” laten volgen (p. I—CXVI). Zij bepalen zich hoofdzakelijk tot de chronologie en wijzen aan hoe De Rossi te werk gaat met de voorhanden gegevens om de dagteekening der behandelde inscripties zoo juist mogelijk vast te stellen. In het werk zelf bespreekt hij de 1374 gedagteekende opschriften in chronologische orde en analytisch. Een schat van wetenswaardigheden is in deze

---

1) Edm. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule, antérieures au VIIIe siècle*, Par. 1856—1865, 2 tom.; dezelfde, *Nouveau recueil d'inscriptions chrétiennes de la Gaule, antérieures au VIIIe siècle*, Par. 1892.

2) F. X. Kraus, *Die christlichen Inschriften der Rheinlande*, Freib. i. B., 1890—1894, 2 Teile. Aan deze opschriften is een studie gewijd door E. L. Smit, *Het oudste christendom in de Rijnlanden*, verschenen in de *Kerkhistorische opstellen van het gezelschap S. S. S.*, 's-Gravenh. 1914, Nieuwe Bundel, blz. 25—57.

3) R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 3e éd., accompagnée de planches et de figures, Par. 1898.

aanteekeningen opeengehoopt, eerbied afdwingend voor den onvermoeiden ijver, de scherpzinnigheid en de geleerdheid van den schrijver. Maar niemand vermag deze ongeordende massa in het geheugen te bewaren. Men wordt niet in staat gesteld zich eene duidelijke voorstelling te scheppen van de hoofdzaken. Iets dergelijks moet gezegd worden van Le Blant's inscriptie-verzamelingen. Vóór de eerste verzameling heeft hij eene zeer lezenswaardige „préface” geplaatst (p. I—XLI); maar in het eigenlijke werk volgt ook hij de analytische methode. Doch Le Blant heeft meer gedaan dan dit. Reeds in het j. 1869 heeft hij een handboek der Christelijke opschriftenkunde ten beste gegeven ¹⁾. Vijfentwintig jaar later heeft hij ongeveer dezelfde stof mogen behandelen in een eenigszins beknopter, bijna geheel nieuw werk ²⁾. Deze arbeid van Le Blant is voortreffelijk en kan zeer goede diensten bewijzen. Maar het valt te betreuren, dat hij zich beperkt heeft tot de gedenkstukken die op Franschen bodem gevonden zijn. Zoowel Le Blant als De Rossi (die zich voornamelijk tot de opschriften van Rome bepaalt) zijn in dit opzicht onvolledig. Er bestaat dringende behoefte aan een werk dat in systematischen vorm alle opschriften van Italië, Frankrijk en de Rijnstreek te zamen behandelt. Deze reden zou op zich zelf reeds voldoende zijn om nog een ander leerboek dan dat van Le Blant te verlangen ³⁾. Doch er is ook eene tweede reden. De Rossi en Le Blant zijn beiden Roomsch-Katholiek geweest. Hoeveel eerbied ons ook voege voor hunnen ernstigen weten-

---

1) Edm. Le Blant, *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule*, Par. 1869.

2) Edm. Le Blant, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Par. 1890 (in de *Instructions adressées par le comité des travaux historiques aux correspondants du ministère de l'instruction publique*).

3) Een goede schooluitgave is de volgende: *Lateinische christliche Inschriften mit einem Anhang jüdischer Inschriften* ausgewählt von E. Diehl, Bonn, 1908, in de *Kleine Texte für theologische Vorlesungen*, herausg. von Lietzmann. Een toelichtende tekst ontbreekt hier echter geheel.

schappelijken zin, naast hunnen degelijken arbeid zou men soms ook de voorlichting van een Protestantschen geleerde begeeren.

De nieuwste werken op dit gebied zijn die van pater Syxtus ¹⁾ en van Marucchi ²⁾. Het werk van Syxtus is een voortreffelijk leerboek voor studenten. Het geeft een zorgvuldig bearbeide stelselmatige behandeling van de stof. Vele bij den tekst passende voorbeelden in lichtdruk en in transcriptie zijn er in opgenomen. Zoolang er geen ander is, kan het aan velen goede diensten bewijzen. Maar het berust geheel op de werken van De Rossi en Le Blant, en wordt gedrukt door dezelfde bezwaren als deze. Het elementaire handboekje van Marucchi is niet zonder verdienste. Als middel om de kennis van deze stof te verbreiden, kan het gewaardeerd worden. Maar het bepaalt zich enkel tot Rome. Het vult geenszins aan wat wij in De Rossi en Le Blant missen.

Het dient overigens erkend te worden, dat de manier van arbeiden, zoowel van De Rossi als van Le Blant, voortreffelijk is, in meer dan één opzicht vertrouwen verdient, en vele schoone, blijvende resultaten heeft opgeleverd.

Bijv. in de schifting van heidensche en Christelijke opschriften tasten zij niet mis. Een groot aantal grafscripten bestaan er, van welke met zekerheid mag worden aangenomen, dat zij van Christelijke herkomst zijn. Van minstens een even groot aantal is de heidensche oorsprong ontwijfelbaar. Daartusschen in worden er een zeer groote menigte aangetroffen, waarvan de herkomst onzeker is. De Rossi en Le Blant zijn zich hiervan volkomen duidelijk bewust, verzuimen niet het vóór en tegen te overwegen, en geven rekenschap van de gronden waarom aan eenig grafscript

---

1) Syxtus, O. C. R., *Epigraphia*, Romae, 1909 (in de *Notiones archaeologicae christianae*, Vol. II, P. I).

2) O. Marucchi, *Epigrafia cristiana, trattato elementare, con una silloge di iscrizioni cristiane principalmente di Roma*, Milano, 1910 (in de *Manuali Hoepli*).

hetzij een Christelijke, hetzij een heidensche oorsprong moet worden toegekend.

Veel wordt in dezen afgeleid — en met recht — uit de plaats waar de grafschriften gevonden zijn. De inrichting van het graf en de wijze van begraven zijn bij heidenen en Christenen toch zoo verschillend, dat men zich hierin niet vergissen kan. Sierlijke grafmonumenten van heidschen oorsprong zijn er in vrij grooten getale bewaard gebleven; bij de Christenen behooren zij tot de spaarzame uitzonderingen ¹⁾. Eigenlijk gezegd begraven komt bij de heidenen ternauwernood voor; maar zij verbranden het stoffelijke overschot hunner dooden, en verschaffen eene eerlijke bijzetting aan de urn waarin de asch bewaard wordt. Zij laten nu aan openbare wegen fraaie grafteekenen verrijzen; binnen ieder grafteeken bevindt zich een kelder, met nissen voor het bijzetten van een of meer urnen. Dikwijls zijn deze monumenten meters hoog, breed en diep; soms hebben zij den vorm van een tempeltje, of zijn zij met fraai beeldhouwwerk versierd. Men denke aan de schoone gedenkteekenen der Gravenstraat te Pompeji ²⁾ of het reuzen-graf van Cecilia Metella op de Via Appia bij Rome ³⁾. Het begraven van de onverbrande lichamen der afgestorvenen kwam slechts bij uitzondering voor. Een voorbeeld vormen de graven der Scipionen dicht bij de stad. In diezelfde omgeving, nl. in een tuin langs den weg, de Vigna Codini, bevindt zich nog een oud „columbarium”. Het is een ruime diepe kelder met als het ware rekken in baksteen boven elkander. In de ronde openingen dier rekken hangen kleine urnen. Soms is er in de kleine ruimte boven de opening een klein steenen kistje ingeschoven. Voor de urnen zijn bordjes met een

---

1) Vgl. Le Blant, *L'épigraphie chrétienne*, p. 6.

2) O. a. afgebeeld door Mazois, *Les ruines de Pompéi*, 1e Partie, Pl. I—XXXVIII.

3) Afb. bij Kaemmel, *Rom und die Campagna*, Bielef. 1902, S. 111; Fraaie gravure bij J. Sponius, *Miscellanea eruditae antiquitatis*, Lvgd. 1685, fol., p. 287.

naam angebracht. Sedert eeuwen rust hier de asch van honderden vrijgelatenen en slaven uit den eersten keizertijd ¹⁾. Hoe geheel anders zijn de begraafplaatsen der Christenen, voornamelijk die in de katakomben te Rome. In de „loculi”, uitgehouwen in de gangen en kamertjes, wordt het volledige stoffelijke overschot der dooden voor de Opstanding bewaard.

Doch behalve naar de plaats waar de opschriften gevonden worden, oordeelt men naar den inhoud daarvan, of men te doen heeft met heidensche of Christelijke. Er zijn uitdrukkingen die wel op heidensche maar niet op Christelijke graven voorkomen en omgekeerd. Op menig heidensch graf staat aangewezen hoeveel voeten in de lengte en breedte zich de heilige grond uitstrekt, in dezen vorm: In fr(onte) p(edes) XXXV, in ag(ro) p(edes) XXXX ²⁾. Waar degene die het monument heeft opgericht zich zelf priesteres van Ceres noemt ³⁾, is de heidensche oorsprong overduidelijk. Ook de vermelding van de opeenvolgende waardigheden op militair en staatkundig gebied, die de overledene heeft bekleed ⁴⁾, stempelt een graf tot een heidensch graf. Hetzelfde doet de vermelding van de personen wier stoffelijk overschot in het grafmonument rusten mag. Zoo verklaart Naevoleia Tyche, dat haar monument bestemd is voor haar zelf, haren man en voor beider mannelijke en vrouwelijke vrijgelatenen ⁵⁾. Ook worden soms personen uitdrukkelijk buitengesloten: (h[oc] m[onumentum] h[eredes] n[on] s[equitur]) ⁶⁾. De onderscheiding

1) Afb. bij Kaemmel, S. 109.

2) Zie het grafschrift bij Kraus, *Roma sotterranea*, Freib. i. B. 1879, S. 77; dat bij Mazois, *Les ruines de Pompéi*, Ie Partie, Voie, Tombeaux, Pl. VII, fig. 3; Ae. Hübner, *Exempla scripturae epigraphicae*, Berol. 1885, fol., num. 4, p. 5 (*Corpus Inscriptionum latinarum*, Berol. 1882, T. VI, P. II, nr. 12261, p. 1526).

3) Grafteeken van M. Alleius Luccius Libella te Pompeji, bij Mazois, l. c., T. I, Pl. XVII, fig. 1.

4) Hetzelfde grafteeken bij Mazois, Pl. XVII; Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Ch. II, cursus honorum, p. 86—153.

5) Bij Mazois, l. c., Ie Partie, Pl. XXI, fig. 2; vgl. bij Hübner, nr. 463, p. 156 (C I L VIII 5280: se vivo sibi posterisque suis).

6) Bij Hübner, num. 8, p. 6 (Henzen, *Inscriptionum latinarum*

van levenden en dooden door de teekens V (vivus, vivit) en ⊕ (obitus, obiit) ¹⁾ komt alleen op heidensche graf-schriften voor ²⁾. Inzonderheid het veelvuldig voorkomende D(is) M(anibus) wijst op den heidenschen oorsprong ³⁾.

Hetzelfde dient gezegd van de vermelding dat de op-richting van het monument geschiedt krachtens eene uiterste wilsbeschikking ⁴⁾. Ook zekere verwenschingen tegen degenen die het mochten wagen de rustplaats der dooden te schenden zijn eigen aan heidensche graven, bijv. het H(uic) M(onumento) D(olus) M(alus) A(besto) ⁵⁾.

Onderscheidene Christelijke grafschriften vertoonen in de bewoordingen eene opmerkelijke overeenkomst met heidensche. Le Blant beschouwt dit als eene aanwijzing van hoogen ouderdom ⁶⁾. Eene vermelding van de dag-teekening door het cijfer der indictie wordt wel op Christelijke, maar niet op heidensche grafschriften aangetroffen ⁷⁾. Eene nauwkeurige opgave van den dag waarop de ge-

amplissima collectio, volumen tertium, Turici, 1856, nr. 6457, p. 288); Hübner, nr. 99, p. 31 (C I L, VI, P. II, 9438, p. 1240).

1) Cagnat, l. c., p. 256.

2) Bij Hübner, nr. 36, p. 12 (Herzog, *Gallia Narbonensis*, Lips. 1864, *Appendix epigraphica*, p. 58, nr. 281); bij Hübner, nr. 99, p. 31; nr. 376, p. 128 (C I L II 9438 en III, (Berol. 1873), 5567).

3) Bij Hübner, nr. 292, p. 98; nr. 296, p. 99; nr. 309, p. 103; nr. 358, p. 124; nr. 377, p. 128; nr. 385, p. 133; nr. 393, p. 135; nr. 449, p. 153; nr. 493, p. 167; nr. 540, p. 183; nr. 738, p. 251 (C I L VI, P. I (1876), 2896, p. 732; 1387, p. 304; P. II, 1882, 14672, p. 1711; V, P. II, (Berol. 1877), 7107, p. 798; III, P. I, Berol. 1873, 3685, p. 463; XII, (Berol. 1888), 755, p. 102; Spon, *Recherche des antiquités de Lyon*, ed. Monfalcon, Lyon, 1857, p. 368); C I L VIII, 1026; VI, P. I, Berol. 1876, 3495, p. 809; 1779 a, p. 397. Vgl. C. Bone, *Anleitung zum Lesen, Ergänzen und Datiren römischer Inschriften*, Trier, 1881, S. 20 f.

4) Bij Hübner, nr. 10, p. 7 (C I L X, Berol. 1882, 3758, p. 363: ex testamento); nr. 386, p. 133 (*Dictionnaire archéologique de la Gaule, époque celtique*, I, p. 173: ex testamento poni iussit).

5) Bij Hübner, nr. 309, p. 103 (C I L VI, P. II, 14672, p. 1711); vgl. Cagnat, p. 253. Vgl. echter Le Blant, *L'épigraphie chrétienne*, p. 54 en het daar besproken grafschrift uit Bosio, *Roma sotterranea*, p. 436: Male pereat insepultus iaceat non resurgat cum Iuda partem habeat si quis sepulcrum hunc violaverit.

6) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 10 en de opschriften op p. 11 (Pl. I).

7) Le Blant, l. c., p. 6.

storvene het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld, in Christelijke grafchriften zeer gewoon¹⁾, wordt in de heidensche volstrekt vermeden. Dit hangt natuurlijk samen met de verschillende beschouwing van den dood. De heidenen beschouwden het sterven als een noodlottige ramp, waaraan zij niet begeerden herinnerd te worden; de Christenen als den overgang naar een nieuw leven. Het uitspreken van de troostrijke verwachting van het hiernamaals vormt dan ook een duidelijk onderscheidend kenmerk van Christelijke grafchriften. Men verzekerde van de dooden, dat zij „transierunt ad veram remean(te)s e corpore vitam”; men uitte zijn geloof dat de jongedochter die vromelijk geleefd had en gestorven was „beatior in domino condidit mentem”²⁾.

Een tweede gebied, waarop De Rossi en Le Blant vruchtbaren arbeid verricht hebben, is de vaststelling van de dagteekening der inscripties. Deze dagteekening wordt meestal aangegeven door de namen der consuls. De jaarlijsten dezer consuls nu, de „fasti consulares”, zijn van oudsher bekend, en ook in druk uitgegeven³⁾. Het talent, waarmede De Rossi en Le Blant de dikwijls eenigszins onduidelijke opgaven tot klaarheid hebben gebracht en fragmentarische opschriften op afgebrokkelde steenen of marmeren platen aangevuld, verdient oprechte bewondering.

1) Zie bij De Rossi, *Inscriptiones*, T. I, nr. 6, p. 10 (X Kal. Aug.); nr. 8, p. 13 (πρὸ ἰα Κ[αλανδων] Μαι[ων]); nr. 9, p. 14 (Kal. Aug.); nr. 10, p. 16 (die XII Ka[l. O]ctobres); nr. 11, p. 18 (nonis Nobembribus, die Beneres); nr. 12, p. 19 (XIII Kal. Febr.); nr. 13, p. 20; nr. 47, p. 42; nr. 59, p. 47.

2) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 8 en Pl. III.

3) On. Panvinus, *Fastorum ll. V a Romulo rege usque ad Imp. Caes. Carolum V*; *eiusdem in Fastorum ll. commentarii*, Venet. 1558, fol.; dezelfde, *Commentariorum in Fastos consulares appendix*, Venet. 1558, fol.; J. Klein, *Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani*, Lips. 1881. De *Fasti consulares capitolini* rec. J. C. M. Laurent, Altonae, 1833, loopen niet verder dan tot het begin onzer jaartelling. Eene uitmuntende schooluitgave: *Fasti consulares imperii romani von 30 v. Chr. bis 565 n. Chr., mit Kaiserliste*, bearb. v. W. Liebenam, Bonn, 1910 (in de *Kleine Texte für theologische Vorlesungen* van H. Lietzmann).

De kennis van de dagteekening der inscripties levert de gewichtigste voordeelen op. Allereerst geldt dit voor de bestudeering der muurschilderingen in de katakomben. Men kan zeggen, dat De Rossi zijn „Roma sotterranea” nooit had kunnen schrijven als niet zijne „Inscriptiones” voorafgegaan waren. De laatste vormden den hechten grondslag voor het eerste. De studie der muurschilderingen begon eerst onbetwistbare resultaten op te leveren, sedert zij gerangschikt konden worden naar den tijd van haar ontstaan. Dit werd mogelijk door de ontcijfering der opschriften, die zich in de gangen en de cubicula der katakomben in hare onmiddellijke nabijheid bevinden. Van menige muurschildering staat sedert dien genoegzaam vast, dat zij kort voor of kort na een bepaald jaartal aangebracht zal zijn. Bevindt zij zich in zekeren gang dieper naar achter dan een gedagteekend opschrift, dan mag zij later, of meer naar voren, dan mag zij vroeger gesteld worden. Wordt zij een verdieping lager aangetroffen dan gedagteekende inscripties, dan mag met stelligheid een latere tijd van ontstaan worden aangenomen. De Rossi in zijn „Roma sotterranea” en Wilpert in zijne „Wandmalereien” hebben van dit criterium een goed gebruik gemaakt.

Er zijn ook andere uitkomsten die uit de kennis van de dagteekening der inscripties voortvloeien. Zoo weten wij hierdoor, dat zeer beknopte grafschriften gewoonlijk van zeer hoogen ouderdom zijn. Zoo is het korte „Vera in pace” waarschijnlijk zeer oud ¹⁾. Op heidensche opschriften is het bijna regel, dat vermeldt wordt wie het grafmonument heeft opgericht. Komt zoodanige vermelding op eene Christelijke inscriptie voor, dan kan zij gelden als een bewijs van ouderdom ²⁾, daar men haar in ver-

---

1) Zie Le Blant, *L'épigraphie*, p. 10 en Pl. II; vergel. Roller, *Les catacombes de Rome*, Pl. XX, nr. 1; Pl. XXII, nr. 4, 11—14; Le Blant, *Les sarcophages d'Arles*, Introduction, p. 4.

2) Bij De Rossi, *Inscriptiones*, T. I, nr. 6, p. 10 (uit 234); nr. 10, p. 16 (uit 268 of 279); nr. 11, p. 18 (uit 269); nr. 15, p. 22 (uit 290); bij Roller, *Les catacombes de Rome*, T. I, Pl. X, nr. 5, 6, 9, 10, 22, 27; Pl. XXI, nr. 9; Pl. XXII, nr. 6.

loop van jaren allengs in onbruik ziet geraken ¹⁾. Alleen in de oudste inscripties komen personen voor met drie namen, praenomen, nomen en cognomen, zooals de Romeinen droegen in den besten tijd. Christelijke inscripties van dien aard zijn er trouwens maar zeer weinig bewaard gebleven. Later ziet men personen opkomen met twee namen en weder later met slechts een enkelen naam ²⁾. Merkwaardige uitkomsten heeft Le Blant door de studie van de dagteekening der opschriften verkregen voor de kennis van den tijd, waarin zekere symbolische figuren optreden. Hij heeft hiervan eene beknopte lijst opgesteld ³⁾. Het anker schijnt de oudste symbolische figuur te zijn. De visch heeft Le Blant op Franschen bodem slechts ontmoet op inscripties van 471, 631 en later ⁴⁾. Het monogram X trof hij aan op Fransche inscripties van 347 tot 493 ⁵⁾. De A en Ω van 377 tot 547 ⁶⁾; de duif van 378 tot 612 ⁷⁾; het vereenvoudigde monogram P van ongeveer 400 tot 525 of 540 ⁸⁾. Een eenvoudig kruis $\dagger$, voor den eersten regel van een groot opschrift ter gedachtenis van een kerkbouw voorkomende in 445 ⁹⁾, wordt op een grafschrift het eerst gezien in 448 ¹⁰⁾, aan het begin van den eersten regel van een grafschrift pas in 503 ¹¹⁾. Een vaas wordt op de grafschriften van Frankrijk het eerst afgebeeld in 450 ¹²⁾.

Ook voor de symbolische figuren op de graven der

1) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 7.

2) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 23.

3) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 22.

4) Le Blant, l. c., p. 21.

5) Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, nr. 596, T. II, p. 416; nr. 77, T. I, p. 160.

6) Le Blant, Ibidem, nr. 369, T. I, p. 496; nr. 467, T. II, p. 160.

7) Le Blant, Ibidem, nr. 7, T. I, p. 19 s.; nr. 561, T. II, p. 330.

8) Le Blant, Ibidem, nr. 412, T. II, p. 62; nr. 55, T. I, p. 115.

9) Le Blant, Ibidem, nr. 617, T. II, p. 466.

10) Le Blant, Ibidem, nr. 68, T. I, p. 150.

11) Le Blant, Ibidem, nr. 70, T. I, p. 152.

12) Le Blant, Ibidem, nr. 515, T. II, p. 252.

Christenen te Rome¹⁾ moeten deze cijfers zekere beteekenis hebben, al mag men aannemen, dat dezelfde figuren in den regel iets vroeger te Rome zullen zijn voorgekomen dan in Frankrijk.

De weg, waarlangs het Christendom in Frankrijk is doorgedrongen, wordt al mede door de gedagteekende inscripties opgehelderd. De meening van sommigen, dat het evangelie reeds in de eerste eeuw verkondigd zou zijn in geheel Gallië, wordt door niets bevestigd; oude opschriften worden alleen aangetroffen in de streek van de Rhône, de oudste het dichtst bij de Middellandsche zee²⁾.

Hoogst leerzaam is het aan de inscripties te zien, welk eene groote plaats het geloof in de lichamelijke opstanding heeft bekleed in de verwachtingen der oude Christenen. De heidenen denken bij het graf hunner dierbaren vooral aan het scheiden voor altijd, aan het laatste vaarwel, dat ook soms in beeldhouwwerk aanschouwelijk wordt gemaakt³⁾. Zij drukken de hoop uit, dat de doode de eeuwige rust moge zijn ingegaan⁴⁾. Overigens uiten zij voornamelijk diepe smart en rouw, of troosteloze onderworpenheid⁵⁾. De verwachting van een leven na dit leven is aan sommigen niet vreemd; doch in de meeste gevallen is de voorstelling die zij er van koesteren die van voortbestaan in het schimmenrijk. Bij uitzondering hoopt men op een gelukkig lot in de Elizeesche velden, op het eiland der gelukzaligen, waar de goden en de heroën wonen⁶⁾. Eerst bij de Christenen, voor wie de wederopstanding des vleesches een voornaam geloofsartikel uitmaakt, komt deze verwachting tot hare volle ontplooiing. De overlevenden

1) Zie de afbeeldingen daarvan bij Roller, *Les catacombes de Rome*, T. I, Pl. X en XI.

2) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 41.

3) C. M. Kaufmann, *Die sepulcralen Jenseitsdenkmäler der Antike*, Taf. 2.

4) Bij Hübner, *Exempla scripturae epigraphicae latinae*, nr. 393, p. 135; C. M. Kaufmann, *Die Jenseitshoffnungen der Griechen und Römer nach den Sepulcralinschriften*, Freib., i. B., 1897, S. 41.

5) Bij Kaufmann, *Jenseitshoffnungen*, S. 40, 42, 44, 49, 53, 54, en passim.

6) Bij Kaufmann, *Jenseitshoffnungen*, S. 45.

drukken voor den dierbaren afgestorvene den wensch uit: „vivas inter sanctos” ¹⁾, of „vivas in pace”, of „vivas in aeterno”, „ζήσης ἐν θεῷ” ²⁾ De uitdrukkingen: „in pace spiritus”, „spiritus in irene”, „spiritus in bono” behooren tot denzelfden gedachtenkring ³⁾, zoo ook de stellige verzekeringen: „Jobina recessit a seculo, ingressa in pace” en het „Aquilina dormit in pace” ⁴⁾. Sprekend zijn ook de ontboezemingen: „leef in God”, of „leef in den Heer”, of „leef met de engelen”; niet minder: „de vrede van God en Christus zij met Faustino Attico”, of „leef in den geest”, of „de Heer zij met uwen geest” ⁵⁾. Niet gemakkelijk te verklaren zijn uitdrukkingen als deze: „in refrigerio”, of „anima dulcis in refrigerio”, of „refrigeretis” ⁶⁾, maar dat zij betrekking hebben op het hiernamaals is duidelijk. Treffend wordt van de afgestorvenen verzekerd, dat zij den dood verloren hebben en het leven gevonden ⁷⁾, of dat zij uit het lichaam terugkeerende overgegaan zijn tot het ware leven ⁸⁾. En het grafschrift van Leucadia, „het meisje dat aan God gewijd was”, verklaart, dat zij haar leven heeft volbracht zooals zij zich had voorgenomen en daarna in zaligen toestand hare ziel aan God heeft overgegeven ⁹⁾. Uitvoerig worden de verwachtingen die

1) Bij De Rossi, *Inscriptiones*, T. I, nr. 10 (uit 268 of 279).

2) Bij Roller, *Les catacombes*, T. I, Pl. XXXII, nr. 10, 9, 2; ook XXXIII, nr. 2.

3) Bij Roller, l. c., Pl. XXXII, nr. 11, 12, 13.

4) Ib., nr. 4, 8.

5) Bij Roller, Pl. XXXIII, nr. 6: „vives in Deo”; nr. 7: „vivas in Domino”; nr. 5: σὺν τοῖς ἀγγέλοις; nr. 11: „pax Domini et Christi cum Faustino Attico”; nr. 12: „vivas in spiritu”; nr. 9: „Deus cum spiritu tuo”. Barbaarsche woordvormen zijn hier stilzwijgend in gewone omgezet.

6) Bij Roller, Pl. XXXIII, nr. 16: „Niceforus anima dulcis in refrigerio”; nr. 17: Ursus Alexander et Valerus in refrigerio”; verder op p. 221: „C. Vivio Alexandro Talisie Pompeie refrigeretis”.

7) Bij Le Blant, *Nouveau recueil des inscriptions de la Gaule*, nr. 130, p. 149: mortem perdidit, vitam invenit.

8) Bij Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, nr. 380, T. II, p. 18.

9) Bij Le Blant, *L'épigraphie*, p. 85 en Pl. III: „beatior in Domino condedit mentem”. Vergel. het grafschrift van Septimius Praetextatus, waarop men meent te lezen: παρέδωκε τὴν ψυχὴν τῷ θεῷ, bij Roller, *Catacombes*, T. I, Pl. XXII, nr. 10.

men koesterde omtrent het hiernamaals uitgesproken in een tweetal grafschriften, gevonden kort voordat De Rossi het eerste deel zijner „*Inscriptiones*” voltooide. Het eene luidt: „Hier ligt het lichaam van de bij God zeer be-minde Julia Euaresta; doch hare ziel, vernieuwd door den geest van Christus en een hemelsch lichaam aange-nomen hebbende, is opgenomen in Christus’ hemelsche koninkrijk met de heiligen”. Het andere, uit den tijd van Marcellinus, bisschop van Rome (295—304), vermeldde eerst, dat diaken Severus een dubbel „cubiculum” heeft laten aanleggen voor zich en de zijnen; dan vereeuwigd hij den dood zijner dochter Severa op de volgende wijze:

Severa dulcis parentibus et famulisque
 Reddidit octavum Febrarias virgo kalendas.
 Quam Dom(inu)s nasci mira sapientia et arte
 Jusserat in carnem; quod corpus pace quietum
 Hic est sepultum, donec resurgat ab ipso.
 Quique animam rapuit spiritu sancto suo
 Castam pudicam et inviolabile(m) semper
 Quamque iterum Dom(inu)s spiritali gloria reddet.
 Quae vixit annos novem et undecim menses,

Quindecim quoque dies: sic est translata de saeclo ¹⁾).

Door het bovenstaande wordt duidelijk, dat de studie der oud-Christelijke opschriften reeds belangrijke uitkomsten van duurzamen aard heeft opgeleverd. Doch nog veel blijft er te doen over. Moeilijke vragen bestaan er, waar-op het gewenscht zou zijn een bevredigend antwoord te bezitten. Met volkomen erkenning van de verdiensten van De Rossi en Le Blant zou men kunnen verlangen, dat meer dan één gedeelte der stof ook door een Protes-tantsch onderzoeker werd behandeld, om te bezien of zijne uitkomsten met die van De Rossi en Le Blant over-eenstemden. Op hunne grondigheid, hunne goede trouw en wetenschappelijken zin behoeft niets te worden afge-dongen. Maar het was niet geheel te vermijden dat zij

---

1) De Rossi, *Inscriptiones, prolegomena*, p. CXV seq.

sommige vraagstukken bezagen uit hun eigen oogpunt. Misschien zou iemand die uit eene Protestantsche school was voortgekomen en dezelfde vraagstukken uit zijn oogpunt beschouwde, hier of daar een afwijkend resultaat verkregen hebben. Om slechts enkele dingen te noemen: de beteekenis der drie eerste inscripties van De Rossi staat niet genoegzaam vast. Als de eerste inderdaad van Christelijken oorsprong is, bewijst zij, dat er in het j. 70 al Christenen te Rome waren en dat zij eene onderaardsche begraafplaats bezaten. Doch juist deze Christelijke oorsprong, door De Rossi zeer waarschijnlijk geacht ¹⁾, is betwistbaar ²⁾. Is de tweede inscriptie bij de Rossi wel een grafschrift? Haar vorm is zoo zonderling dat er, volgens De Rossi zelf, onder de duizenden Christelijke opschriften slechts één is die er op gelijk ³⁾, nl. die welke hij onder nr. 4 behandelt ⁴⁾, en waaromtrent misschien dezelfde vraag gedaan zou kunnen worden. Staat de oorsprong van De Rossi's derde inscriptie vast? Boldetti heet haar in de katakombe van Lucina gevonden te hebben. Nu zegt De Rossi, dat de ouderdom van het opschrift — het is uit 111 — wel overeenstemt met hetgeen wij weten omtrent die katakombe. Immers is (volgens De Rossi) de apostel Paulus daarin begraven en heeft Boldetti er ook het vorige opschrift (uit 107) in aangetroffen ⁵⁾. Is deze bewijsvoering wel heel klemmend? Men moge geneigd zijn met De Rossi mede te gaan, men zou toch een vasteren grond onder de voeten kunnen verlangen.

Volgens Dio Cassius heeft keizer Domitianus zijnen neef, den consul Flavius Clemens, laten ter dood brengen, en diens vrouw, Flavia Domitilla, eveneens zijne verwante, verbannen naar het eiland Pandataria ⁶⁾. Zij waren

---

1) De Rossi, *Inscriptiones*, T. I., p. 3.

2) Kraus, *Roma sotterranea*, S. 70, Anm. 1.

3) De Rossi, *Inscriptiones*, nr. 2, p. 3.

4) Ibidem, p. 8.

5) Ibidem, p. 7.

6) Dio Cassius, *Historia Romana*, ed. H. S. Reimar, Hamb. 1752, Vol. II, L. LXVII, § 13.

beschuldigd van atheïsme en van het volgen van Joodsche gebruiken en inzettingen; waarschijnlijk slaat dit op het aanhangen van den Christelijken godsdienst. Eusebius bericht, dat volgens oude niet-Christelijke schrijvers Domitianus in het vijftiende jaar zijner regeering met vele anderen ook eene Flavia Domitilla, de dochter eener zuster van den toenmaligen consul Flavius Clemens, om het belijden van Christus naar het eiland Pontia heeft verbannen ¹⁾. Ook Hiëronymus toont van eene naar Pontia verbannen Flavia Domitilla te weten, zonder dat hij echter hare afkomst nauwkeurig aangeeft. Hij verzekert slechts, dat de H. Paula op hare reis naar Jeruzalem het eiland Pontia, het verbanningsoord dezer Flavia Domitilla, heeft bezocht ²⁾. Is hier sprake van eene en dezelfde persoon of van twee? De Rossi heeft met groote scherpzinnigheid een geslachtsboom van de familie der Flaviërs, waartoe de keizers Vespasianus, Titus en Domitianus behoorden, opgesteld ³⁾. Hierin komen twee vrouwen met den naam Flavia Domitilla voor, de eene de echtgenoot, de andere de nicht van den consul Flavius Clemens. De berichten van Dio Cassius en Eusebius zouden dus beide juist kunnen zijn, als men aanneemt dat Domitianus twee malen eene Flavia Domitilla verbannen heeft. Hoe dit zij, er bestaat genoegzaam grond om aan te nemen, dat alras een vrouwelijk lid der keizerlijke familie tot de Christenen heeft behoord. Van oudsher is er eene katakombe geweest waaraan de naam van Domitilla verbonden was. Het gelukte De Rossi deze katakombe nauwkeurig terug te vinden. In 1817 was in een tuin aan de Via Ardeatina, anderhalve mijl van de stad, en thans nog bekend onder den naam van Tor Marancia, een heidensch grafschrift aangetroffen. Het vermeldt, dat

---

1) Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. III, c. 18.

2) Hieronymus, *Ad Eustochium virginem epitaphium Paulae matris*, in zijne *Opera omnia*, per Des. Erasmvm em., Par. 1546, T. I, fol. 58^e, col. 21; in de *Itinera Hierosolymitana*, edd. T. Tobler en A. Molinier, Gen. 1880, T. I, p. 30.

3) De Rossi in het *Bullettino di archeologia cristiana*, van 1865, p. 21; daarnaar bij Kraus, *Roma sotterranea*, S. 42.

de grond voor het graf een geschenk is van Flavia Domitilla ¹⁾. In 1772 bezat iemand een „epitaphium”, in dezelfde omgeving gevonden, waarop men de woorden las: „Flaviae Domitil(lae divi) Vespasiani neptis . . . beneficio”²⁾. Nu houden de Akten der H.H. Achilles en Nereus — trouwens een stuk van twijfelachtige echtheid — in, dat deze twee, die kamerdienaren van de als Christin verbannene Flavia Domitilla geweest waren, met het zwaard gedood en begraven zijn in een katakombe, gelegen in een tuin, die aan hunne meesteres toebehoorde, op de Via Ardeatina, anderhalve mijl van de stad. Op dit alles werd een verrassend nieuw licht geworpen door opgravingen in de jaren 1865 en 1874 op dit terrein geschied. Dicht aan de oppervlakte trof men een gebouw aan, dat kennelijk gediend had als begraafplaats voor een hoogst aanzienlijke Romeinsche familie. Naderhand werden belangrijke overblijfselen blootgelegd van eene kleine basilica. Onder brokstukken van opschriften die in het puin verstrooid lagen, vond men er een, dat aan de sierlijke letters erkend werd als een fragment van een der opschriften van paus Damasus, behelzende eene lofspraak op de martelaren Nereus en Achilles. De inscriptie was reeds vroeger afgeschreven en opgenomen in de verzameling van Gruterus, onder nr. 1171*b*. Het viel De Rossi licht de overgebleven woorden op den gebroken steen aan te vullen uit den gedrukten tekst. Nog werd een stuk gevonden van een kolom, die gediend kan hebben om het altaar te schragen. In relief staat er eene onthoofding op afgebeeld en daarboven wordt de naam: Acilleus gelezen. Men was dus wel in de katakombe van Domitilla. Ten laatste werd in het bovenbedoelde bouwwerk, waarin aanzienlijke Romeinen begraven moeten zijn, een opschrift met de namen van Flaviërs gevonden. Het luidt:

---

1) Bij De Rossi, *Roma sotterranea*, T. I, p. 267; daarnaar bij Kraus, S. 77.

2) De Rossi, *Bullettino di archeologia christiana*, 1865, p. 23; bij Kraus, S. 77.

bij „de heiligen”. Het eerste opschrift, dat hij tot staving hiervan bijbrengt, nl. dat van zekeren Pantagathus, gevonden te Vaison, is echter eerst uit het j. 515¹⁾; en de andere zijn van nog later tijd²⁾. Zou het niet de moeite waard zijn dit onderwerp nog eens opnieuw te behandelen?

Hebben de Christenen van den ouden tijd de heiligen aangeroepen? Elders heb ik, mede op grond van de inscripties, die vraag bevestigend beantwoord³⁾. Is echter de wijze waarop Le Blant dit onderwerp heeft behandeld, bevredigend? Men stelde, zegt hij, geheele steden onder de hoede van zekere heiligen. Hierbij beroept hij zich o. a. op een gegraveerden onyxsteen, die nog van later dagteekening is dan de 8ste eeuw⁴⁾. Verder verzekert hij, dat men de bemiddeling der heiligen afsmeekte om te mogen ingaan in de hemelsche gewesten. Maar het eerste opschrift, waarnaar hij verwijst, is uit de 5de of het begin der 6de eeuw⁵⁾; het tweede heeft geen tijdsbepaling⁶⁾ (het spreekt trouwens wel van opstanding met de heiligen, maar niet van hunne aanroeping); het derde uit het einde der 6de eeuw⁷⁾. Andere kunnen evenmin als het tweede als bewijs voor de aanroeping der heiligen dienen⁸⁾. Ook hier blijft dus wel iets te vragen en te onderzoeken over.

Slotsom: met volkomen erkenning van de groote en blijvende verdiensten van De Rossi en Le Blant, kan

1) Le Blant, *Inscriptiones chrétiennes de la Gaule*, nr. 492, T. II, p. 218 s., 229.

2) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 32.

3) F. Pijper, *De heiligenvereering*, 's-Gravenh. 1911, blz. 23—26.

4) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 35; *Nouveau recueil; Inscriptiones chrétiennes de la Gaule*, nr. 20, p. 24 s.

5) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 36; *Inscriptiones chrétiennes de la Gaule*, nr. 478, T. II, p. 198, 201.

6) Le Blant, *L'épigraphie*, p. 36; *Inscriptiones chrétiennes de la Gaule*, nr. 419, T. II, p. 81.

7) Le Blant, *Ibidem*, nr. 708, T. II, p. 596.

8) Le Blant, *Ibidem*, nr. 610, T. II, p. 455. De inscriptie is uit het j. 455. Een priester verklaart, dat hij eene kerk gebouwd heeft: „in honorem sanctorum martyrum Vincenti Agnetis et Eulaliae”.

worden vastgesteld, dat hier nog een ruim veld ter be-
arbeiding open ligt.

Wenschelijk zou zijn het scheppen van een nieuw leer-
boek der Christelijke epigraphie, dat zich zooveel mogelijk
uitstreckte over het geheele thans bekende en beschreven
materiaal, niet enkel de inscripties op Italiaanschen, of
niet enkel die op Franschen bodem behandelde, maar alle,
waar ook gevonden. En ter aanvulling (misschien ver-
betering) van hetgeen De Rossi en Le Blant in de op-
schriftenwereld hebben waargenomen uit hún oogpunt,
zou het zijn nut kunnen hebben dat de stof eens gezien
werd uit een ander oogpunt, bijv. door een in de historisch-
kritische school wel onderlegden Protestant.

Is hier misschien ook iets te verwachten van jonge
Nederlandsche theologanten? Zijn er onder onze aankomende
geleerden ook die de eervolle traditiën willen ophouden
van Nederlanders, die zich vroeger op dit gebied ver-
dienstelijk hebben gemaakt, van Winghius, Pighius, Sme-
tius en Gruterus?

Leiden.

ANNA BYNS EN HAAR INVLOED IN KERKELIJKE KRINGEN,

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM.

In de kerkgeschiedenis bekleedt zij eigenlijk geen plaats, de vrome en dichterlijke Antwerpsche schoolmaitres. In de geschiedenis der letterkunde wordt haar naam genoemd, en met eere: zij kan er de stof leveren voor een geheel hoofdstuk ¹⁾. Maar in handboeken over vaderlandsche kerkgeschiedenis zoeken wij haar meestal vergeefs. Wordt zij te weinig belangrijk geacht, of weet men te weinig van haar? Inderdaad, veel van haar weten wij niet. En wanneer wij afgerekend hebben met wat haar belangwekkend maakt voor taal- en letterkunde-in-engeren-zin, dan blijft van haar leven en streven maar weinig over wat zich voor bespreking en beschouwing leent. Wel stelt de onbekendheid met haar persoon en omstandigheden voor vele vragen, waar geen antwoord op te vinden is. Tenzij men zich tevreden stelt met het antwoord der

---

1) Vergl.: Dr. W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Gron. 1889, Dl. II, blz. 494—533; Dr. Jan ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Amsterdam 1897, blz. 290—295; Dr. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Dl. III, Gron. 1907, blz. 48—61.

fantasie — over Anna Byns is inderdaad veel gefantaseerd.

Maar ook het weinige dat wij van haar weten geeft haar nagedachtenis recht op eene plaats in kerkhistorische lijst. Wanneer De Hoop Scheffer in zijn werk over de Kerkhervorming in Nederland vóór 1531, na een overzicht te hebben gegeven van wat hier te lande aan reformato-rische volksliteratuur geboden werd, opmerkt: „Tegen-schriften lokten deze reeks van volksboekjes niet of nauwelijks uit” ¹⁾ — dan heeft hij stellig niet aan Anna Byns gedacht; trouwens, zij wordt nergens in zijn boek genoemd. Dat betrekkelijk weinig Roomsche-Katholieke literatuur, proza-vertogen, gedichten en liederen, van min of meer populaire strekking uit die tijden tot ons is gekomen, is zeker opmerkelijk, en evenzeer begrijpelijk: wat voor Geuzen-ijver verwerpelijk was, werd door dogmatisch keurende geestelijkheid nog lang niet altijd goed genoeg bevonden. Maar een tweede is, of dergelijke literatuur ontbroken heeft. Anna Byns bewijst het tegendeel, — wat weinig zou zeggen, wanneer zij een eenling was geweest. Het komt mij voor, dat wij haar in het midden kunnen stellen van een kleinen kring, welks leden bij name kunnen worden genoemd. Niet ten onrechte en zonder gegronde reden zal niemand minder dan Miraeus (Aubert le Mire), in de hooggestemde „Lof-spreucke” vóór de uitgave van hare verzamelde refereinen van 1646 er van gesproken hebben, dat zij „vele van dat ghemeyn volksen inden schoot van onse Moeder, de heylighe Roomsche Kercke, gehouden ende ontallijcke bynae uyt de dolinghe wederom op den wegh der saligheydt ghebracht heeft” ²⁾.

Haar vrienden en geestverwanten waren geestelijke heeren. Zij mocht deze laatsten gaarne lijden; haar latere zelfbeschuldiging, haar bijwijlen losse toon, en toegeeflijke uitlatingen waar het priesterlijke misdragingen betreft —

---

1) J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 437.

2) Deze „Lof-spreucke” is herdrukt vóór de uitg. door Mr. A. Bogaers en Dr. W. L. van Helden, *Refereinen van Anna Byns*, Rott. 1875, blz. XI.

Priesters zijn ooc menscen als ander lien! ¹⁾ — hebben wel eens doen vermoeden dat zij ook in haar gedrag wel wat te toegeeflijk voor niet al te bescheiden geestelijken zou zijn geweest. Jonckbloet heeft over haar liefdes-verhouding tot den met naam en toenaam uitgevorschten minnaar veel verteld en bijna evenveel gefabeld. Maar al volgt men hem niet in zijne romantische padvinderij — Ten Brink en Kalff verwerpen beiden de al te uitvoerig uitgewerkte levensroman —, wij kunnen toch besluiten, dat Anna Byns veel van de geestelijken hield, en dat de geestelijken veel ophadden met haar — dit zonder eenige bijbedoeling gezegd. Geen wonder: Anna Byns bezat moed van overtuiging, en zeggingskracht om van dien moed te doen blijken; zij was een ongezocht en daarom te meer welkom pleitster voor de zaak der Kerk, toen deze door velen verlaten en bestreden werd. Meer dan twintig jaren heeft zij Luther en Lutherdom in haar refereinen aangevallen, en toen zij zweeg was 't het zwijgen van eene moegestredene, wat uit den weemoed en uit de beteekenisvolle onthouding van anti-Lutheraansche polemieek in den derden bundel (van 1567) blijkt.

Maar zij stond niet alleen, want daar waren er die haar liefhadden en hoog schatten en die haar helpen wilden om haars werks wil. Heer Jan van Severdonck, kapelaan van de O. L. Vr.-Kerk, vermaakte haar in 1541 het huis „'t Roosterken", waarin zij nog jaren haar eerzaam beroep mocht uitoefenen. Zij zal er blij mee zijn geweest; bekrompen levensomstandigheden hadden haar het wereldlijk bezit doen waardeeren: „Waer datmen vaerdt over zee, over zandt, Gheen beter vriendt dan geldeken in de handt" ²⁾. Meer nog zal haar hebben verheugd, dat haar werk de eer te beurt viel in het Latijn te worden vertaald. Gilles Hoeckaert (Egidius Eucharius) deed het, en

1) Ref. XIII van Boek I, in de uitg. door Mr. A. Bogaers en Dr. W. L. van Helten, *Referceinen*, blz. 42 vgg.

2) Ref. LXXXIV in de uitg. van Dr. W. J. A. Jonckbloet en Dr. W. L. van Helten, *Nieuwe refereinen van Anna Byns*, Gent 1886 (Maatschij. d. Vlaamsche Bibliophilen, 4e reeks, no. 6), blz. 306.

zijn naam was een zegel op de beteekenis van het ter vertaling verkorene; deze Gentsche priester en scholarch, die als humanist ter goeder faam bekend stond, was de beste introductie in geleerde kringen, die zij wenschen kon. Een jaar reeds nadat in 1528 haar eerste bundel refereinen verschenen was, zag de vertaling het licht ¹⁾. — Een Franciscaner pater, Engelbert van der Donck, te Antwerpen woonachtig, was al mee een warm vereerder der dichteres; hij bewaarde gedrukte en ongedrukte refereinen zorgvuldig en schreef ze over in een nog bestaand handschrift; de bovengenoemde uitgave der „Nieuwe refereinen” berust mede op dit werk. — Ondertusschen verscheen in 1541 een tweede, in 1548 een derde druk van haar eersten bundel, deze laatste tezamen met den eersten van eene tweede verzameling, en weer was het een geestelijke, die ze bij de geleerde wereld inleidde met een

---

1) De titel dezer vertaling: *Iste est pulcher et syncerus libellus etc.*, Antv. ap. Guil. Vorsterman, MDXXIX (de voll. titel o. a. bij Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des XVII provinces des Pays-Bas*, Louv. 1755, Tom. I, p. 546), is eene woordelijke vert. van den Nederl. titel van A. B.' eersten bundel. Op het voetspoor van Val. Andreas maken lateren (o. a. Kalf) melding van eene vertaling: *Apologia rhythmica Annae Bynsiae virginis Antverpiensis adversus haereticos versu elegiaco reddita*, eveneens te Antw. bij Vorsterman in 1529 uitgekomen. Beide vertalingen worden meestal stilzwijgend geïdentificeerd; het is zeer de vraag of dit terecht geschiedt. De *Apologia* zou eene vertaling van Anna Byns' 2en bundel kunnen zijn (waarvan de titel inderdaad méér met dien der *Ap.* overeenstemt), welke (de Nederl.) dan reeds ongeveer gelijktijdig met den 1en zou kunnen zijn vervaardigd; misschien ook wel uitgegeven, waarschijnlijker zou echter zijn dat de 2de bundel bij het verschijnen zijner vertaling (1529) nog grootendeels in handschr. bestond (ref. XIV is gedateerd 31 Martii 1528), en dat de uitgave van 1548 de eerste Néderlandsche was, met zekere uitbreiding (bijv. het van 1532 gedat. ref. V). Op deze uitbreiding zouden dan kunnen slaan de woorden in het privilege der uitg. van 1548 (van den 2en bundel): „gemaect nu nieuw door Anna Byns”. Heeft Anna Byns inderdaad den tweeden bundel grootendeels reeds vóór 1529 geschreven, dan ware daarmee verklaard hoe Henrick Peppinck in 1567 zeggen kon, dat de dichteres „over vijftich jaer oft daeromtrent” „twee diversche boecken” geschreven had (*Refereinen*, uitg. Bogaers en Van Helten, blz. 217). — Zie eene andere, m. i. onjuiste verklaring bij Dr. H. Collaës, *Anna Byns en hare refereynen*, in *De Dietsche Warande*, Dl. VII (1866), blz. 52 vgg.

Latijnsch vers: Levinus Brechtanus, gardiaan der Franciscaners te Mechelen. Ook buiten haar woonplaats werd dus haar arbeid opgemerkt en gewaardeerd. In 1542 schreef de deftige Hiëronymus Clichtoveus, pastoor van St. Donatus te Brugge, eene voorrede bij het bescheiden werk van zijn ouden schoolvriend Levinus Crucius, den Vlaamschen dorpspastoor, ter inleiding van diens „Opwekking aan de Christelijke vorsten tot onderlingen vrede en gezamenlijke bestrijding van Turk en Luther”, en zeide daarin: „Wat Anna Bins, die allerzedigste jonkvrouwe, onze styliste te Antwerpen tegen Luther schreef, in de landstaal en in welluidende verzen, dat tracht Crucius te doen in het zooveel rijkere, en daardoor doeltreffender Latijn” ¹⁾. Geen geringe lof, die door de vergelijking met de klassieke taal geenszins kon worden verminderd; ’t was al eers genoeg, dat eene dichteres-in-de-landstaal met een Latijnsch dichter vergeleken mocht worden. Wél stond Anna Byns bij de geestelijke heeren goed aangeschreven! In 1567 — zij zelf was intusschen oud en arm geworden — ontfermde Broeder Henrick Peppinck, minister-provinciaal der Minderbroeders te Antwerpen, zich over een aantal refereinen, meest van jongeren datum, van haar hand, welke nog altijd ongedrukt waren gebleven. Uit de pompeuze opdracht aan de gravin van Mansvelt, en uit de „Prologe oft Voorreden tot den ghewilligen leser, met een vermaen tot het oprecht catholyck gheloove” krijgt men den indruk, dat de persoon der dichteres wel zeer op den achtergrond is getreden, alsmede dat haar werk vrij wat meer uit het oogpunt der geloofspropaganda, dan uit dat der letterkundige kunst wordt gewaardeerd; niettemin wordt van de „godlijke, wijse Catholieke maget”, die zoo- wel „constelijke” als „vromelijke” schreef, met onderscheiding gesproken ²⁾.

---

1) *Paraenesis Levini Crucii*, Antw. 1543, q. A fol. 2 r°. Zie de volledige titel in mijn: *Bijbelsch Humanisme in Nederland*, Leid. 1913, blz. 263 vg.; over Crucius ald. blz. 258—265.

2) In de *Referenzen*, uitg. Bogaers en Van Helten, blz. 200, 216 vg.

Het eigenaardige van haar genre, aan de ziellooze rederijkerspoëzie zeer zeker verwant, maar toch zoo iets gansch anders door frischheid van vorm en inhoud, door soms hartstochtelijke bezieling en eerlijke zelfopenbaring, moest natuurlijk in kerkelijke kringen het meest aandacht trekken door de overtuigde Lutherbestrijding. Maar dat de vorm óók aanstekelijk werkte bewijst een gedicht van den Dominicaner Johannes Placentius, als inleiding geplaatst voor het bovengenoemde dichtwerk van Levinus Crucius. Johannes Placentius leefde in de eerste helft der 16^e eeuw te Luik en te Maastricht, en genoot eenige bekendheid als historicus, tooneelschrijver en dichter. Zijn geschiedkundige arbeid getuigt wel van ijverig zoeken, maar ook van een volslagen gemis aan kritischen geest, en zijn gedicht „Pugna Porcorum”, 248 hexameters die alle met een P. beginnen, bewijst alleen dat zijne tijdgenooten met den dichternaam zeer vrijgevig waren ¹⁾. Meer heeft hij beteekend als schrijver van een drietal Latijnsche kluchten, en als zoodanig wordt hij dan ook in handboeken van letterkunde in 't algemeen of van tooneel-wetenschap in 't bijzonder nog wel eens genoemd; in het schooldrama vertoonde hij als een der eersten een eigen genre ²⁾. Van dezen Placentius nu bezitten wij in het thans vrijwel vergeten boekje van Crucius een eigenaardig strijdgedicht tegen Luther, hetwelk in dit verband kennismaking waard is ³⁾:

Venustissimus Rhythmus eloquentissimi disertissimique viri piaae recordationis ⁴⁾ F. Joannis Placentii dominicani, in Lutherum et ipsius asseclas.

---

1) Nog in 1648 beleefde het wonderlijk maaksel een herdruk.

2) Zie over zijn tooneelstuk „Clericus eques”: Kalf, *Geschied. d. N. Lett.*, Dl. III, blz. 98.

3) *Paraenesis L. Crucii*, p. A 1 v°.

4) Hiermede is niet te rijmen de mededeeling van A. Delescluse in de *Biografie nationale de Belgique*, i. v. P., dat J. P. in 1550 zou zijn overleden. Na 1534 zijn trouwens, voor zoover ik weet, geen nieuwe werken van hem verschenen.

O saevi conatus Haereticorum,
 Quas tempestates nunc excitatis?
 Quam horrida exempla prodigiorum?
 Quam vastos errores excogitatis?
 Quot hominum myriades intoxicatis?
 Usquadeo, ut via veniatur syncaerus,
 Quam Zizaniam spargit dux iniquitatis,
 Pestifer huius seculi Lutherus.

Sacramenta ridentur, Virtus decrescit.
 Operosa fides nunc est spreta.
 Refrigescit Charitas, Spes arescit.
 Omnis disciplina conculcatur meta.
 Monialis monacho nubit laeta:
 Rusticus in doctum turgescit severus:
 Qui magis insanit, fortior est Athleta,
 Pestifer huius seculi Lutherus.

Sacerdos est quilibet Christianus:
 Nam absque differentia sunt aequales cuncti.
 Nil interest, sacer sis, an prophanus:
 Citius moriuntur qui sunt inuncti,
 Tendunt in superos omnes defuncti,
 Textus est clarus, sed fallit nunc Clerus.
 Qui sunt Lutherani, sic sunt compuncti,
 Ut pestifer huius seculi Lutherus.

Veram omnes profitentur libertatem,
 Qua liberius cadunt in infernum.
 Celebrant hic suam festivitatem,
 Sed non gaudebunt in aeternum.
 Bibant nunc mustum, lingant falernum:
 Concinant, Poetisent ut Homerus,
 Non erit semper tempus vernum,
 Quo regnabit pestifer huius seculi Lutherus.

Vorm en inhoud zijn hier op Anna Byns' dichtwerk gestemd; het gedicht zou eene vertaling van een harer refereinen kunnen zijn, maar onder haar vele anti-Luther-verzen vond ik er geen, waarvan de inhoud feitelijk genoeg gelijkenis vertoont om aan ontleening te denken. Maar de geest der eenvoudige dichteres spreekt hier wél,

en dat de overeenstemming niet maar toevallig is, kunnen wij opmaken uit het boven aangehaalde samengaan-
de getuigenis van Clichtoveus, dat Anna Byns als 't ware in een kring van volgelingen plaatst.

De vriendschap en hoogachting dezer min of meer humanistisch getinte geestelijken zal waarschijnlijk den bij-
smaak van neerbuigende vriendelijkheid hebben gehad; immers, wij krijgen niet den indruk dat Anna in het Latijn eenigszins ervaren was. 't Geen trouwens niet te verwonderen is; klassieke ontwikkeling kwam maar zeldzaam bij vrouwen voor, maar dan waren het meestal de echtgenooten en dochters der zeer aanzienlijken, zooals wij het lezen van het gezin van den Neurenberger Conrad Peutinger, wiens vrouw met Erasmus correspondeerde over diens Nieuwe Testament 1). Zóó was Anna Byns niet, maar aan haar en aan hare geestelijke vrienden wordt bewaarheid, hoe het deftige en bezadigde humanisme toch maar achteraan kwam, waar het gold reformatorische of contra-reformatorische propaganda en vér-strekkenden invloed: Placentius, Brechtanus en anderen zijn vergeten, maar Anna Byns terecht niet. Vooral ook uit kerkhistorisch oogpunt mag dit laatste niet gebeuren.

G r o n i n g e n .

---

1) Zie den aardigen brief van Peutinger aan Erasmus, bij Horawitz, *Erasmiana*, in : *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Bnd. 102, Wien 1882, S. 762.

SOCINIAANSCH E BEWEGINGEN ONDER DE DOOPS- GEZINDEN IN DE 17^E EEUW,

DOOR

K. VOS.

De geschiedenis van het Socinianisme in Nederland is door prof. dr. W. J. Kühler vooral in haar theologische, door dr. J. C. van Slee in haar historische beteekenis behandeld. Beiden hebben het onderwerp echter niet geheel kunnen uitputten, omdat in archieven hier en daar nog allerlei verborgen schuilt. Uit de papieren der Rotterdamsche Doopsgezinde Gemeente wordt door mij 't volgende meegedeeld. Ik voeg erbij, dat deze gegevens door mij werden gevonden, toen ik die papieren voor een gansch ander doel nazag.

Den 27^{en} Januari 1666 werd bij de dienaren der Vlaamsche of Zonistische gemeente door Aelbert van Meurs een klachtschrift, door Tielman Jansz en Cornelis Jansz Vlascooper geteekend, „tegen de gebrekelijckheit of verkeetheijt des geloofs” van Gillis van Westbergen ingediend.

De klacht behelsde de volgende punten:

1. dat Gillis beweerde, dat Adam alleen voor zich zelve heeft gezondigd;
2. dat Genesis 3:15; 12:3; 22:18 geen belofte van den verlosser of zaligmaker is;
3. dat alle profetieën van Christus' komst maar op conditiën zijn, als de Joden zich niet bekeeren;

4. dat de Joden door de wet hebben kunnen zalig worden buiten Christus;
5. dat de heidenen door de wet der natuur kunnen zalig worden;
6. dat de menschen door Christus' leer zonder Christus' dood kunnen zalig worden.

Daarbij kwam nog, dat Gillis en zijn huisvrouw bij de Sociniaansch-gezinde Waterlanders het avondmaal gevierd hadden. Terstond besloten de dienaren aan dit echtpaar door de broedervertoefing het avondmaal te doen verbieden. Op Zondag 31 Januari werd de broedervertoefing gehouden, die dezen tuchtmaatregel met op één na algemeene stemmen toepaste. Gillis, verontwaardigd over deze straf, verscheen in de avondgodsdienstoefening en verzocht de broeders overluid na de predikatie te blijven, waartegen Van Meurs protesteerde. Na den dienst ontstond eenige commotie, die spoedig bedaarde, toen de dienaren de gemeente gelastten zich te verwijderen. Slechts een achttal bleef om te protesteeren, van welke acht later twee weigerden hun onbehoorlijk gedrag te erkennen. Gillis liet het hierbij niet, maar kwam 3 Febr. vergezeld van acht geestverwanten ter dienarenkamer om eenige vragen te stellen. Onder hen bevond zich Jacob van de Walle. Ook hij gaat kort daarna ten avondmaal bij de Waterlanders. Het ongenoegen dezer broeders duurt het gansche jaar door en veroorzaakt herhaaldelijk besprekingen met de dienaren. Later werd Van de Walle (1670) prediker bij de Waterlanders. Maar de man, die deze beschuldiging van Socinianisme ingebracht had, Aelbert van Meurs, werd zelf bekoord door de vrijzinniger gevoelens der geestverwanten van Galenus Abrahamsz. Want ook hij wordt onder tucht geplaatst in 1669, omdat hij bij de Waterlanders of Lamisten het avondmaal gevierd had. Ten slotte werd ook hij een hunner predikers en was hij van 1675 tot 1710 een der ijverigste dienaren van deze Sociniaansch-gezinde gemeente ¹⁾.

1) Zie mijn: *Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam*, Rott., W. Nevens, 1907, blz. 20, 43—44.

Een tweede voorval speelde zich af in de Waterlandsche gemeente te Rotterdam. Aldaar was geregeld van wege de overheid een brief van uitschrijving voor den biddag ontvangen. In Mei 1693 werd evenwel deze brief niet aan de Waterlandsche, doch wel aan de Vlaamsche gemeente gezonden. Aan het vieren van dezen biddag, die Woensdags plaats had, hechtte men eigenlijk weinig. Immers korten tijd later (1696) werd besloten, omdat de godsdienstoefening alsdan door slechts weinigen bezocht werd, dezen dienst beurtelings bij de Vlamingen of bij de Waterlanders te houden. Maar het wegblijven van den brief verwekte onrust, „omdat de Burgemeesteren onderscheid schijnen te maken tusschen onze Waterlandsche en de Vlaamsche gemeente”. Een extra-ordinaire vergadering der dienaren committeerde de leeraars Willem Suderman, Aelbert van Meurs en Hendrik Toren naar de burgemeesteren. Dezen gaven tot antwoord onderricht te zijn, dat de gemeente gedeeltelijk uit Socinianen bestond, en dat in de vergaderplaats Sociniaansche leeringen geleerd werden. Bij elk bezoek werd dit ontkend, waarop de raad werd gegeven deze ontkenning in de vergadering van burgemeesters te herhalen. In die vergadering, waarbij de pensionaris Hoornbeek en de secretaris tegenwoordig waren, sprak Suderman als de oudste in jaren. De officier Nieuwvelt werd ontboden en een conferentie had plaats, terwijl de drie predikanten buiten stonden. Na een half uur toevens deelde Hoornbeek hun mede, dat er verluidde, hoe op het middagcollege, wanneer met Collegianten vergaderd werd, die Sociniaansche leeringen werden verkondigd. Aangezien een kerk, waaraan een copie gezonden werd, beschouwd werd als een gepermitteerde kerk, was het onmogelijk een copie te zenden, wanneer zich onder de gemeente Socinianen verscholen. Alle drie de leeraars verklaarden thans, dat zij in het stuk der Triniteit met de andere Doopsgezinden en de algemeene christenheid accordeerden. Evenwel had 's middags een andere vorm van stichting plaats. Alsdan werd de Schrift verklaard en werd aan Gereformeerden, Lu-

therschen en Remonstranten tot verklaring vrijheid gegeven, doch deze vergaderingen waren Doopsgezinde bijeenkomsten, waarover hun dienaren hadden te zeggen. Zij konden geen Sociniaansche leeringen dulden. Het antwoord luidde daarop, dat nog denzelfden dag een brief van uitschrijving zou worden verzonden.

Was deze houding correct? Ik vrees: niet geheel. Want blijkbaar was de beschuldiging toch juist. Immers anders ware het onnoodig geweest, dat de dienaren den 3den Juni besloten, dat „in gevalle op 't Zondags achtermiddag-college iemand het gevoelen van de Triniteit zou willen tegenspreken en een andere meening zou willen leeren, alsdan uit naam der geheele dienaarschap bekend te maken, dat daartoe in die vergadering geen vrijheid wordt gegeven, met verzoek zulks in 't vervolg te vermijden en na te laten”.

Daarop wordt 9 Juli besloten, omdat burgemeesters bezig zijn te onderzoeken, of er Socinianen onder de gemeente waren en in de gemeente Sociniaansche leeringen werden verkondigd — de overheid heeft dus Suderman's antwoord gewantrouwd —, dat Suderman en Toren de Collegianten zouden waarschuwen om het gevoelen der Triniteit niet tegen te spreken.

De Collegianten hebben echter deze waarschuwing in den wind geslagen. Anderhalf jaar later (5 Febr. 1695) zag de ledenvergadering der Waterlandsche gemeente, daartoe opgeroepen door de dienaren, zich genoodzaakt het college voor goed te sluiten. Door deze sluiting werden de Collegianten uit de Waterlandsche gemeente verdreven. Daarna was een vereeniging van de beide Doopsgezinde gemeenten mogelijk. Zij kwam in Mei 1700 tot stand.

Een derde en belangrijker zaak is in Noord-Holland voorgevallen. Het eigenaardige in deze zaak is, dat juist het feit, dat tot nog toe slechts een deel daarvan bekend was, geleid heeft tot een zeer ernstige misvatting. En wel deze, dat ten onrechte de voorstelling verbreid is, alsof de Doopsgezinden eigenlijk anti-confessioneele waren, en dat bij hen geen belijdenis-schriften bestonden, waarnaar

de leeraren zich te richten hadden. Tot die voorstelling heeft vooral medegewerkt wat door prof. De Hoop Scheffer in de voorrede van prof. Hoekstra's „Beginnelsen en Leer der Oude Doopsgezinden" geschreven was over de belijdenis van Hans de Ries. Deze belijdenis zou „geenszins eenige symbolische kracht" hebben gehad. Hij beriep aan het slot van zijn betoog zich er op, dat in de „Tegenwoordige Staat der Doopsgezinden" van S. F. Rues, vertaald door M. Schagen, meegedeeld wordt, hoe er een geschrift bestond voor een notaris anno 1676 gepasseerd van een oud leeraar onder de Waterlanders oud 84 jaar, waarin hij, die 67 jaar (dus sinds 1609) lidmaat is geweest, verklaart, dat de Waterlanders nooit een belijdenis gehad hebben. Ja, ds. Gerardus van Heyningen had getuigd, dat er in 1764 nog zeven dergelijke notarieele akten in 't archief der Amsterdamsche gemeente waren geweest. In later jaren kwamen deze akten tot een getal van twaalf weder terecht. Zij zijn geïnventariseerd onder no. 708. Uit deze akten is voortgekomen een traditie door Scheffer op zijn college's geleeraard en die traditie heeft er toe geleid, dat het meerendeel der Doopsgezinde predikanten hieruit een legende hebben verspreid, waarvan ik de laatste jaren onophoudelijk krasse staaltjes heb gevonden in tal van artikels in het Doopsgezinde weekblad „De Zondagsbode". Die legende luidt: „de Doopsgezinden hebben vroeger nooit een geloofsbelijdenis gehad". Reeds jaren geleden heb ik in „De Hervorming" dit kort en goed ontkend en gezegd: „Het is beslist zeker, dat elke fractie onder de Doopsgezinden haar eigen belijdenis had, waaraan bindende waarde voor de gemeente werd toegekend, die bij vereeniging met andere fracties diende als grondslag voor onderhandelingen en die door de leeraars onderschreven worden moest". Wie zich dan ook de moeite getroost om de geschiedenis van een onzer groote gemeenten uit archiefstukken na te gaan, zal juist vele doorslaande bewijzen vinden, dat de oude Doopsgezinden, in plaats van anti-confessioneel, peuterachtig-dogmatistisch geweest zijn en herhaaldelijk hebben gekibbeld over mi-

nutieuse verschillen in de uitdrukking van zeer ondergeschikte dogmatische kwesties.

Hoe zit dan de vork in de steel? Toen De Hoop Scheffer neerschreef wat in Hoekstra's voorrede staat, was nog van geen enkele groote gemeente de geschiedenis uit de aanwezige archivalia beschreven. Was die historie van slechts één gemeente behoorlijk onderzocht, dan zou terstond zooveel over de belijdeniskwestie aan den dag zijn gekomen, dat de waardeloosheid dier notarieele akten gebleken was. Méér nog: tot dusverre heeft niemand onder ons eraan gedacht, dat het feit, dat in één jaar tijds minstens twaalf akten zijn opgemaakt, een bijzondere reden hebben moest, die den inhoud dier akten op zijn minst verdacht maakte. Wat staat er dan in zulk een akte te lezen? Symon Oosterloorn, notaris te Zaandam nam 22 Juni 1677 een verklaring op van den kerkeraad der gemeente Koog en Zaandijk, zes leden tusschen 39 en 69 jaren, en de leeraars, Symon Jansz. 53 jaar oud en Pieter Pietersz. 47 jaar oud, waarin zij op verzoek van de dienaren der Waterlandsche gemeente te Wormerveer „verklaarden de oprechte waarheyt te sijn, dat nooit soo veel haar memoryen toedraagt, in deselve gemeente in gebruyck is geweest, noch oock nu niet in gebruyck is, dat de personen die gedoopt sullen worden, alsmede de diacondienaren en Leeraren de confessie van Hans de Rijs ofte eenige andere diergelijke belijdenisse sijn voorgehouden, om die solemnelick aen te nemen ofte te onderteecken, al voorn sij gedoopt, ofte tot haer diensten wierden toegelaten. Dat ook nooyt voor desen de gewoonte is geweest om de Leeraars die van buijten quamen om te leeren, sodanige aanneming oft ondertekeningh der bovengemelte confessie te vergen, gevende voor redenen van wetenschap der comparanten, niet alleen (nae hare jaren) lange broeders, maar ook Dienaars en leeraars, respectivelijk in opgemelte gemeente te sijn geweest, en oversulcks van 't geene voorschr. staat goede kennisse te hebben". Hebben wij hier te doen met geheugenzwakheid of met opzettelijke onwaarheid? Ik vrees het

laatste. Immers in Mei 1674 werd onderhandeld tusschen de Vlamingen en Waterlanders te Amsterdam over vereniging. In de conditiën komt voor: „Dat de Confessien zijnde van de Waterlandsche zijde die algemene belijdenisse, welke van ouds daervoor is aengenomen en genoemd wordt de belijdenisse van Hans de Rys en van de Vlaemsche zijde dewelcke laestmaal door den druck volgens het besluit der gesamentlycke gemeentens gemeen gemaakt en uytgegeven zyn door Pieter Arentsz 1665, als malcanderen vervangende en verclarende aengenomen worden met dese verbintenis...” En bij den vredehandel Februari 1700 te Rotterdam staat aangeteekend: „daer de Waterl. Gecomm. sig over verklaarde eensgevoelende te syn met de Waterlandse van oudts, soo alsoe haer in belydenisse van Hans de Rys deswege verklaert hebben”. Maar waarom verklaren dan de dienaren van twaalf gemeenten ¹⁾ dat de belijdenis van De Rys niet in gebruik is? Voor mij ligt een brief van de Waterlanders te Amsterdam 3 Juli 1677, geteekend door Jacob Linnigh de Jonge en Hendrik ten Cate, gericht aan de Rotterdamsche gemeente: „Wij twijfelen niet, of de bekommerlycke moeyelyckheden, die in de gemeente van Wormerveer syn voorgevallen, sullen ul. bekend syn, alsmede dat door eenige onrustige aldaer aen d’Heeren Staten van Hollant en Westvrieslant een request is ingelevert, waarop sy oock door behulp der predikanten ²⁾ een Apostille hebben bekomen, daarop uytlopende, dat commissarissen soudén worden gesonden, die de geschillen aldaar soudén ondersoecken, partijen met den anderen bevredigen, of sulckx niet geschiedende raport van hare wedervaring aen de Heeren Staten doen. Waerop gevolght is, dat op den 17^{den} van de voorleden maand Junius de Heeren Commissarissen aldaar syn verscheenen, alsmede 2 predicanten van de publicque Kerck, die aldaar voor de

---

1) Zaandam, Koog, de Rijp, Krommenie, Beverwijk, Monnikendam Enkhuizen, Amsterdam, Jisp, Leiden, Gouda, Hoorn.

2) D. w. z.: gereformeerde.

Heeren Commissarissen sware klaghte tegens onse gemeenten hebben ingebracht, voornamelyck daerop siende, dat de Socinianerye dapper onder haer is aangewassen en dat daertegens spoedigh diende voorsien te syn, met de placaten wel te executeeren, en een bandt en regel te beramen, waeronder onse gemeenten in 't generaal haer souden moeten submitteren: namelyk dat alle ledematen bij haer doop en diaconen by hare verkiesinge op de kragtigste wyse haer souden moeten verbinden te blijven by de oude Waterlandse gronden vervadt in de confessie van Hans de Rys en dan wijders in 't toekomende geen Leeraars sullen worden geadmitteert dan die of daer sy woonen, of daer sy sullen leeren deselve verklaring solemnellyck hebben afgelegd. Waerover de Heeren Commissarissen door sommige uyt den onsen op verscheide tijden nader aangesproken synde, met vertoog van de groote swarigheden, die uyt sodanige procedure stonden te wachten, soo en hebben die echter niets by haer kunnen te weeg brenge, dat na versaghtingh smaakte, voornamelyck by den Heere ten Hove pensionaris van Haerlem, die de eerste in de commissie ende neef van den Heer Raad-Pensionaris Fagel is en gemerckt desen Heer ten Hove expresselyck geseght heeft, dat hy benevens de Heeren syne mede-Commissarissen, by gelegentheit van de tegenwoordige vergadering der E. Groot Mog. Heeren Staten van Hollant rapport soude doen, met byvoegingh, dat hy aldaer syn advys oock soude geven, en dat onse Dienarschap alhier benevens veel andere opsienders onser Gemeenten groote swarigheden in desen tegemoet sien, en dat veellicht by dese conjuncture van tyden eenige resolutie soude mogen worden genomen, streckende tot merckelyck nadeel van de vryheijd, die wy, door Godes segen, tot nochtue in dese landen hebben genoten: soo hebben wy ten hoogsten nodig geacht, dat hierin diende op 't alderspoedigste te werden voorsien, ten welcken eynden wij dan versoecken, dat eenige van uwe Dienaren mogen worden gelast, om op maandag den 5 deser maand July tegens 2 uren precys tot Leyden te syn in de Waterl.

predickplaats, alwaer door eenige uyt den onsen onder des Heeren toelatinge van alles omstandiglyck verhaalsal worden gedaan ten einde wy gesamentlyck eenig heylsaam middel mochten beramen tot voorkoming van de schadelycke aenslagen, die tegenwoordigh by de Predicanten worden beooght. Wy hebben op gelycke wyse aen de andere gemeenten in Suyd-Holland oock geschreven niet twijfelende, off ul. sullen sich hieraan als een saeck van seer groot gewicht oock laten gelegen syn, waarop ons verlatende enz.

P. S. Onse insight soude syn, dat een versoeckschrift op de naem van de gemeenten van Suyt-Holland soude dienen te werden ingestelt, ten eynde sulck een nieuwigheyd tot onser beswaringe niet en soude werden ingevoerd, waarom wy het nodig oordeelen dat een notariële attestatie door de Opsienders van yder gemeente werde beleydt, waerin getuygt wert, dat de verbintnisse van eenige confessie soodanig die door de Predicanten tegenwoordig gevordert wort, noyt onder onse gemeente in gebruyck is geweest, waertoe wy oock al ettelycke attestatien van verscheyde Noort-Hollandse plaetsen gereet hebben, van inhoud als hiernevens gaat. Versoeken derhalven, dat de vrienden yder uyt hare gemeente diergelycke attestatie gelieven mede te brengen".

De brief kwam te Rotterdam bij ds. Jacob van de Walle, die juist uit de stad was, en bleef aldaar tot den 8sten liggen, zoodat de Rotterdamsche gemeente op de Leidsche vergadering absent bleef. Le Poole deelt over deze vergadering in zijn „Kerkelyk leven onder de Doopsgezinden te Leiden”, niets mede. Wel deelt hij mede uit het Gerechtsdagboek van Leiden van Juni 1675: „Ds. de Sitter, Pieter de Jager, Jacques Gamerslag en Dr. Teckop, leeraren der Mennonisten hebben beloofd niet te zullen leeren in hun privaet noch op de stoel voorstellingen of eenige dogmatiek van Socinus” ¹⁾.

Wij zien dus, dat deze twaalf akten hebben moeten dienen om het gevaar af te wenden, dat de overheid in

---

1) L. G. le Poole, *Kerkelyk Leven onder de Doopsgezinden te Leiden*, Leiden 1905, blz. 81.

Holland aan de Waterlandsche gemeenten de volstrekte instemming met de belijdenis van Hans de Ries opleggen zou. Dat deze Waterlanders hiertegen zoo fel gekant waren, zal wel samenhangen met het feit, dat de betrokken gemeenten met de Collegianten zich afgaven en dan ook leden telden, die zooal niet Sociniaansch gezind waren, dan toch eenigszins vrijzinniger gevoelens koesterden.

M i d d e l s t u m.

DE COPIA DER OUTSTEN EN DOOPLIJSTEN VAN DE HARDE VRIEZEN UIT DE 16^E EN 17^E EEUW,

DOOR

K. VOS.

In het archief der vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam bevinden zich twee afschriften van de dooplijst van Leenaert Bouwens, den medewerker van Menno Simons. Deze dooplijst wordt door mij medegedeeld in de „Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht”. De afschriften bevatten echter méér. De oudste copie van Wouter Jacobs in 1714 op Ameland geschreven heeft een lijst van oudsten, die bij de Doopsgezinden vóór de scheuringen waren en die na 1602 bij de Harde Vriezen of het Jan-Jacobsvolk arbeidden. De jongste copie dateert uit de eerste helft der negentiende eeuw; zij is door J. D. Hesselink vervaardigd naar een afschrift, waarvan S. Blaupot ten Cate de lotgevallen heeft meegegeeld ¹⁾ en dat in 1666 toebehoorde aan Symen Jansen Blaupot te Groningen. Dit afschrift bevat de dooplijsten van de oudsten Cornelis Jarighs, Jacob Teunis, Jacob Claassen en Joris Jacobs. Dezen waren werkzaam onder de Harde Vriezen, een betrekkelijk kleine fractie onder de Doopsgezinden, die vooral in Friesland haar aanhangers telde. Zij behoorden onder de allerstrengsten in sobere

---

1) S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, Leeuw. 1839, blz. 87.

levenswijze, eenvoudige kleeding en nauwgezette tucht-oefening of ban. De lijsten toonen in de dorre cijferreeksen aan, waar de gemeenten der Harde Vriezen gelegen waren en geven in het getal der doopelingen ons eenig houvast om hieruit op te maken, hoe talrijk of liever hoe klein in ledental deze gemeenten zijn geweest ¹⁾. Bij de „Copia der outsten” zijn door mij eenige aantekeningen gevoegd.

C O P I A.

Der Outsten van den Jare 1535 af
Doen waren dese.

1535	Menno Sijmons Dirck Phlipsen Obbe phlipsen		
		1540	Doen is obbe phlipsen Afgevallen
1545	Menno Sijmons Dirck phlipsen Adam Pastoor Thomes Antonius ²⁾ hindrick van vrede ³⁾ Gillis van Aken Frans De kuijper		
		1547	Is Afgevallen Adam Pastoor
1550	Menno Sijmons Dirck phlipsen Leenert bouwes Gillis van Aken Frans de kuijper		
		1550	Is Afgevallen Tomes Aantonius Hindrick van vrede
		1552	Ies Afgevallen Gilles van Aken
		1554	Is Afgevallen frans de kuiper

1) Mijn afschrift dezer lijsten is reeds door mr. J. Loosjes gebruikt voor zijn *Jan Jacobsz. en de Jan-Jacobsgezinden*, afgedrukt hiervoor blz. 185—240.

2) Antonius van Keulen.

3) Misschien dezelfde als Hinrich Ebbinck.

1555	Menno Sijmons Dirk phlipsen Leenert bouwes Hoite Rienicks hans Boschaert de Wever Selis 1) en lemmeken hindrick naaldeman
------	---

1557	Is Afgefallen Selis en lemmeken Hindrick Naaldeman
------	--

1559	Menno Sijmons Dirck Phlipsen Leenert bouwes Hoite Reinicks hans de wever Lubber Gerrits Jan Leenaerts 2) Nette Lupkes
1562	Menno Symons noch outste Dirck Phlipsen Leenert bouwes * hoite Rienicks hans De Wever Lubbert Gerrits Jan Leenaert Nette Lupkes Jan Jacobszoon 3)
1566	Jan Willems 4) Brixius Gerridts 5)

---

1) Zylis, maar volgens *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Dl. VII, blz. 527: Jelis, wat mij juistert toelijkt.

2) Mij verder onbekend. Over al de andere oudsten tot aan den dood van Menno zijn berichten te vinden in mijn: *Menno Simons*, Leiden, 1914, door raadpleging van de registers.

3) Haeyes van Harlingen, de stichter der Jan-Jacobs-gezinden.

4) Reeds in 1557 oudste.

5) Behoorde tot de Emdener colloquenten.

1568	sijn Afvallen Dirck flipsen Hans de Weever Bricxius Gerridts Jan van ophorn ¹⁾ Willem Jansen ²⁾ Pieter van Kuelen ¹⁾ Jacob pijtters vermuelen Jacob Outerman Claas ganghlofs Tomas bij ³⁾
1582	Leenart bouwes heet 10251 Jan Willemssoon — In de Doop be- hoijte Rienicks Dient Lubbert Gerrits Jan Jacobssoon Joost Ewouts ⁴⁾ Pieter Jelties ⁵⁾
1583	Corelis Jarighs heet 1044 In de Dooft bedient
1588	Tijs Gerritsen pijtter Willems ⁶⁾
1586	Van de flaemlingen zijn Afgefallen Claas ganghlofs ⁷⁾ Jacob van Meerij ⁸⁾ Jacob pijtters vermu- elen ⁹⁾
1590	Sijn Affallen de Nije- Vrijsen Lubbert gerrijts Hoipte Rienicks Pijtter Willems

1) Behoorden tot de Emdener colloquenten.

2) Schreef misschien *Het beginsel en voortgang der scheuringen* door
i. H. V. P. N.

3) Byntges, de man der Huiskoopestwisten.

4) Van Alkmaar.

5) Van Kollum.

6) Bogaert.

7) Aanvoerder der Contra-huiskoopters.

8) Misschien Jacob van Reiningen, dezelfde als Jacques Outerman.

9) Scheidde zich eerst later af als aanvoerder der Bankroetiers.

1595	Jan Jacobs Joost Ewouts Pieter Jelties Tijs gerrits	
1600	Pieter Jansen Twisck 1)	
	1602	sijn Afgefallen Joost Ewouts pieter Jelties pieter Jansen Twisck
1603	Louwerens Jansen Jacob Tuenes	
1612	Tijs Gerrits 3) Jan Jacobs 4) Lourens Jansen 5) Jacob Teunsen heeft 700 in de Doop bedient Jacob Claasen heeft 792 in De Doop bedient Jacob Geerrits	
	1615	Sijn noch van de flamingen Afgefallen Jan van der Voorde 6) Claas Jansen Jan doom en Claas Clasen
7)	outste Jan Tiercks en Sieke Tiercks	
1639	is Joris Jacobs Tot harlingen Bevestigt en heeft omtrent 317 in de doop bedient	
1654	Waren outste Wouter hindricks 8)	

1) De bekende geschiedschrijver uit Hoorn.

2) De zoogenaamde Zachte Vriezen. 3) Onjuist, hij overleed in 1601.

4) De zoogenaamde Harde Vriezen. Later scheidde zich het Tijs-Gerrits-volk af van de Jan-Jacobsgezinden. Tijs Gerrits woonde te Medemblik.

5) S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen*, Leeuw.-Gron., 1842, Dl. I, blz. 90 bevat een uittreksel uit mededeelingen over deze oudsten, ontleend aan de hierachter volgende dooplijsten.

6) Van Utrecht.

7) Het jaartal ontbreekt. Zij bevestigden Joris Jacobs.

8) Zie hiervóór, blz. 215.

	Claas Saacles
	Sijtse Tiercks
1656	Wouter hindricks
	Sijtse Tiercks
	Claas Saakeles
	En Lammert Clasen ¹⁾
	[Den 8 October bevestig] ²⁾
1667	Lubbert Jacobs
1674	Johannes Scheltes outste
	heeft seer veel in den doop be-
	dient —
1683	Waren Outsten
	Lammert Clasen
	Johannes Scheltes
	Ruierdt Gerbens ³⁾
	Gerrijt Jacobs van Amelandt
1694	Waren Outste
	Johannes Scheltes
	heijn Jansen
	Reijner Jansen ⁴⁾
1650	Jacob Dirck tot harlingen
1665	Jacob Waatses
1650	Jacob Jansen van Amelant
1680	Ruierd Gerbens
	Gerrit Jacobs van Amelant
1698	Reijner Jansen
	Pieter Jansen
1702	Hessel Sijbbes

De dooplijst van Cornelis Jarichs vangt aan:

Anno 1583 den 17 Meert toen heeft Cornelis Jarichs die dienst ten volle ontvangen en den 27 Meert in des Heeren name beginnen te dopen.

De lijst bevat de jaren 1583, 1584 en 1585. Slechts één datum komt erin voor: 20 Januari 1584 te Harlingen 91 gedoopt,

1) Aker van Hoorn, zie hiervóór, blz. 232.

2) Het tusschen [ ] is in het handschrift doorgestreept.

3) Van Leeuwarden, zie hiervóór, blz. 233.

4) Wat verder volgt, is blijkbaar een later toevoegsel, dat echter tegelijk met het vorige door Wouter Jacobs afgeschreven is.

wat tevens het grootste aantal doopelingen is. De lijst eindigt: In alles van Cornelis Jarigs gedoopt somma 1044. Dit geschiedde in 48 beurten in 24 plaatsen: Ameland 38, Anjum 41, Berlikum 12, 't Bildt 46, Boxum 25, Dokkum 95, Ee (bij Anjum) 16, Emden 27, Franeker 86, Hallum 74, Harlingen 136, Holwerd 92, Jemmingen 17, Kimswerd 15, Kollum 52, Leer 4, Leeuwarden 98 (waarvan 30 op het Nieuwland), Menaldum 10, Norden 4, Terschelling 56, Warga 26, Weerderburen 8, Wrrdum 18, Zuidhoek (Zuid Westhoek van Friesland) 48.

De dooplijst van Jacob Teunis begint:

1603 den 12 September.

Is my, doch onwaardig, met Laurens Jansen aangediendt ende dat van Jan Jacobs, Hille Douwes, Hans Jansen en Seerp Sybrands¹⁾ van wegen Vrieslandt, Groningerlandt ende syn bylanden²⁾ sampt die van Holland dat die Gemeynen des Heeren versien hadden met eendragtige stemmen tot den vollen dienst, aldus ben ik bedroefde mensch door het middel van des Heeren gemeente tot deze hooge dienst gekomen en beroepen. Den 20 Septb. is Jacob Teunis en Laurens Jansen bevestigd tot den vollen dienst binnen Hoorn met opleggen der handen bevestigd voor die gemeente des Heren van Jan Jacobs³⁾.

Den 4 December eerst begonnen ten volle te bedienen voor die Gemeente van Leeuwarden den 11 Dec. 1603 op noon 9. De lijst is geheel van datums voorzien. Na 19 November 1612 staat: Anno 1612. Den 13 December zijn Jacob Claassen en Jacob Gerrits in de volle dienst met opleggen der handen bevestigd van Laurens Janssen en Jacob Tonniss binnen Harlingen na 't gebruik der Apostelen. Actor 13,3. Na 7 Februari 1618 volgt: In somma die Jacob Teunis gedoopt heeft zijn 700. Volgens mijn optelling echter: 702. Dit verschil wordt verklaard door de aantekening: 14 April 1611 Buiten Millingen in Pruissen te Wingelum 2, 18 April aldaar een paar Volks bediend in den Houwelijke St. Het aantal doopelingen is geregeld klein, gewoonlijk afwisselend van 1 tot 10. Slechts elf maal worden méér dan tien personen gedoopt, gewoonlijk te

1) De laatste drie noemt Blaupot ten Cate ten onrechte: oudsten.

2) Te lezen: eilanden (?)

3) Zie hiervóór, blz. 209.

Leeuwarden, alwaar het grootste aantal is: 1 April 1605: 26.

Jacob Teunis vervulde 161 doopbeurten in 38 plaatsen. Alkmaar 4, Ameland 63, Amsterdam 10, Anjum 45, Arum 6, Bergum 1, 't Bildt 12, Blija 6, Bolsward 1, Dokkum 6, Ferwerd 25, Franeker 1, Garijp 3, Grijpskerk 2, Hallum 93, Harlingen 10, Holwerd 9, Hoorn 4, Jorwerd 6, Kimswerd 7, Kollum 24, Langelijl 6, Langweer 2, Leeuwarden 223 (waarvan 21 op de Eewal en 41 op 't Nieuwland), Legemeer 14, Makkum 18, Menaldum 7, Noordhorn 1, Oudega (Smallingerland?) 7, Pietersburen 15, Terschelling 18, Tietjerk (Tytsegh?) 2, Tjalleberd 12, Warga 1, Wierum 22, Winsum 2, Wirdum 7, Woudsend 3. Bij Blija is 1 opgeteld voor Oeje(?).

De dooplijst van Jacob Claassen vangt aan:

Anno 1612 den 13 December is Jacob Claassen ten volle bevestigd in 't Leeraar Ampt te Dopen met opleggen der handen van Laurens Jansen en Jacob Teunis binnen Harlingen. Zijn lijst eindigt met: In alles die Jacob Claassen den doop heeft toegedient zijn 792. Is gestorven in den Heere den 16 September 1638. De getallen doopelingen worden iets kleiner. Het hoogste aantal is 14 (tweemaal bij Ameland). Slechts elf malen doopte hij méér dan negen. In het geheel telde hij 187 doopbeurten in 38 plaatsen en dat in 24 jaren. Ameland 133, Amsterdam 9, Anjum 16, Arum 15, Baard 13, Bergum 3, 't Bildt 16, Bolsward 27, Dokkum 10, Ferwerd 14, Franeker 16, Grijpskerk 1, Hallum 53, Harlingen 41, Heerenveen 41 (waarvan 2 op de Geest), Hogeblintum 9, Holwerd 14, Hoorn 6, Kollum 29, Langelijl 1, Langweer 4, Leeuwarden 149 (waarvan 6 op de Eewal, 13 op 't Nieuwland, 1 op 't Vliet), Makkum 43, Menaldum 22, Nes (Dongerdeel) 5, Oudelei 7, Paesens 1, Schiermonnikoog 5, Sexbierum 6, Stiens 14, Ternaard 2, Terschelling 19, Tjalleberd 6 (waarvan 3 in 't Veen), Tzum 15, Wierum 8, Wijns 2, Winsum 2, Woudsend 10.

De dooplijst van Joris Jacobs begint:

Den 2 October 1639 is Joris Jacobs in den vollen dienst beroepen door stemmen van alle gemeenten. 't Werde hem aangediend van Gosseling Harms, Claasoom van Terschelling, Marten Feikes en Jacob Jarigs en in den dienst bevestigd van Sicke Tjerks en Jan Tjerks met opleggen der handen tot Harlingen op den zelven dag. Deze lijst begint 19 Januari 1640 en eindigt 2 September 1647: In

alles van Joris Jacobs gedoopt somma 333 personen. De Copia der Outsten zegt: omtrent 317. Zijn hoogste aantallen doopelingen op eenmaal zijn: Harlingen 10, Ameland 13, Leeuwarden 15. In het geheel telde hij 96 doopbeurten in 27 plaatsen. Alkmaar 2, Ameland 29, Amsterdam 8, Anjum 5, St. Anna-kerk (Parochie) 12, Arum 9, Baard 18, 't Bildt 7, Blija 9, Bolsward 3, Dokkum 16, Franeker 29, Hallum 13, Harlingen 37, Heerenveen 2, Hoorn 4, Kollum 9, Leeuwarden 55, Makkum 14, Menaldum 9, Nes 4, Sexbierum 7, Terschelling 16, Tzum 1, Vlieland 1, Wierum 2, Woudsend 8.

Opmerkelijk is, dat in een aantal dezer plaatsen bij het begin der 19e eeuw geen gemeente meer bestond, terwijl bij het begin der 18e eeuw in bijna geen enkele plaats een afzonderlijke gemeente van behoudende Doopsgezinden werd gevonden. Vrij kort na 1650 moet het meerendeel der kringen, waar Harde Vriezen waren, zich hebben opgelost in de daar ter plaatse bestaande gemeenten van vooruitstrevende Doopsgezinden. Nieland, als afzonderlijke gemeente op blz. 235 genoemd, is een buitenwijk der stad Leeuwarden.

M i d d e l s t u m.

BOEK-AANKONDIGING.

DR. GEORG BOHRMANN, Spinozas Stellung zur Religion, eine Untersuchung auf der Grundlage des theologisch-politischen Traktats. Gieszen, Alfred Töpelmann, 1914 (84 blzn.).

Vlot geschreven, aangenaam leesbaar en goed gedocumenteerd geeft dit 9. Heft der „Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus“ nochtans niet ten volle wat de titel belooft; „S. Stellung zur Offenbarungs-Religion“ ware juister. Die „Stellung“ is overigens belangwekkend genoeg. Hoe is bij S. de verhouding tusschen openbarings- en redelijken godsdienst, welke hij onderscheidt zonder ze evenwel te scheiden? Laat zich a priori verwachten dat bij S., de man, die aandacht vroeg voor historisch-kritisch Bijbelonderzoek, die het wonder in zijne gangbare opvatting objectief onmogelijk achtte, die in zijne Christologie naar het Socinianisme — wij missen eene verwijzing naar deze geestesstrooming — neigde, de liefde voor openbarings-godsdienst Platonisch zal zijn, aan den anderen kant valt niet te ontkennen, dat hij eene openbaring erkent, welke geen „ratio“, doch „imaginatio“ tot grondslag heeft, en eene moreele zekerheid geeft. Doch de waarde van openbaring was hem ten slotte maar relatief, als zijnde praktisch nuttig en geschikt voor de menigte; dat niettemin S.'s standpunt, naar twee zijden gekeerd, toch volkomen eerlijk en ondubbelzinnig was, maakt de schr. begrijpelijk door te wijzen op den invloed der Kollegianten, door S. ondergaan. Dr. B. toont hierbij bekendheid met de Nederlandsche literatuur over dit onderwerp; dit strekke mede tot aanbeveling van zijn belangwekkend geschrift.

L.

VILH. LORENZEN OG ALF. JØRGENSEN, Den Reformirte Kirke. I. København. H. Hagerup's Boghandel, 1914.

In dit prachtig uitgevoerde boek van groot formaat vindt men afbeeldingen van het uitwendige en inwendige van de hervormde kerk te Kopenhagen. De platen zijn meerendeels vervaardigd naar

teekeningen van den architect Jørgensen, opzettelijk voor deze uitgave gemaakt. Men ziet dan voor- en zij-gevels, alsook den hoofdingang afgebeeld, terwijl van het inwendige der kerk de sierlijk eiken-gebeeldhouwde kansel, het orgel en de galerij de aandacht trekken. De kapitelen der zuilen zijn ook bijzonder fraai. Bij eersten oogopslag treft de overeenkomst met sommige onzer Hollandsche kerken en deze is niet toevallig, want Kopenhagen's hervormde kerk werd in 1688—1689 als „ein Barock-Bau in der Form des holländischen Klassizismus" door de bouwmeesters Friederich en Nicolaj Müller opgericht. In 1728 had de kerk een hevigen brand te doorstaan, waarbij de muren gespaard bleven, doch het interieur uitbrandde, zoodat kansel enz. na dit jaar dagteekenen. De klokken in den toren zijn er 1731 in geplaatst, het uurwerk in 1761. De beide zandloopers en een tweetal zerken op het kerkhof zijn eena nauwkeurige beschouwing overwaard. De beschrijving der platen is behalve in het Deensch, ook in het Duitsch en Fransch gesteld.

E.

H. BÖHMER, *Luthers Romfahrt*. Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlg. Werner Scholl, 1914. (183 blzn.).

Na de geschriften van Adolf Hausrath, G. Türck en Theodor Elze, welke in de laatste jaren over Luther's reis naar Rome zijn verschenen, is deze publicatie van den Marburgschen hoogleeraar toch geen overbodige aanvulling. Verre van een compilatiewerk te willen maken, heeft hij er naar gestreefd om nieuwe bronnen te openen en hier en daar andere wegen te wijzen. Vele gegevens bij archiefstudiën gevonden, heeft de schr. verwerkt en menig onbekend boekje aan het licht gebracht. De ruime aantekeningen zijn dan ook van groote beteekenis. Met dingen die mogelijkwijze gebeurd kunnen zijn houdt de schr. zich niet op; hij wil eenvoudig verhalen wat inderdaad geschied is. Het boek is verdeeld in 5 hfdst.: 1. Die Zeugen für den Anlass und die Zeit der Reise; 2. Erprobung des Resultates; 3. Egidio Canisio und der Unionsstreit; 4. Die Romfahrt; 5. Die Bedeutung der Romfahrt für Luther's Entwicklung. Met een drietal bijlagen wordt het geheel besloten. Een register ontbreekt. Wie Böhmer uit zijn „Die Jesuiten" en „Luther im Lichte der neueren Forschung" kent, weet, dat deze schrijver er een pikanten stijl op na houdt. Wij kunnen geestigheidjes en fijne zetjes in een populaire lezing of zelfs nog in een wetenschappelijke voordracht billijken, doch in een wetenschappelijke gedegen studie als deze inderdaad is, had de stijl vlot, zonder vlek en zonder rimpel, doch ook van allen opsmuk vrij moeten zijn. Von Ranke gaf reeds in 1824 het parool: „Nackte Wahrheit ohne allen Schmuck". Aant. 2 op blz. 121 is onjuist, doch dit is niet Böhmer's schuld, wel die van zijne zegslieden, zooals door mij, omdat er nog al heel wat mede samenhangt, bij gelegenheid in een artikelte zal worden aangetoond.

E.

P. GABRIEL, Die Theologie W. A. Tellers. Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus, herausgeg. von H. Hoffmann und L. Zscharnack, Heft 10. Gieszen, Alfred Töpelmann, 1914. 90 blzn.

In duidelijke taal heeft de schr. ons het „Entsupranaturalisierungsprozesz” van Teller's theologie geteekend. Van bijbelsch theoloog, die het dogma telkens aan de H. Schrift getoetst wenschte te zien, is Teller tot het historisch-kritische standpunt overgegaan en al meer en meer „Aufklärer” geworden. Interessant is het na te gaan hoe zijne zienswijzen langzamerhand veranderd zijn, hoe hij een Christendom „zonder ergernis” voorstond, dat hij voor de oogen der ontwikkelden wilde legitimeeren. In de praktijk en als prediker was hij den stelregel toegedaan: „Der Hirt, der die Herde führt, musz langsam gehen”. Geen polemieek tegen, doch „Umwerthung” van het dogma. De „Einleitung” (1½ blz.), waarin op Teller's invloed gewezen wordt en in een paar regels een verdeeling van drie perioden in Teller's leven wordt gemaakt, had wat uitgebreider kunnen zijn. Als bijdrage tot onze kennis van de „Aufklärungstheologie” wordt ook dit deeltje der „Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus” tot kennismeming gaarne aanbevolen.

E.

AUGUST LANG, Zwingli und Calvin (Monographien zur Weltgeschichte XXXI). Mit 161 Abbildungen. Bielefeld u. Leipzig, Velhagen & Klasing, 1913. (152 blzn.).

August Lang, de kerkhistoricus te Halle, is een meester in het karakteriseeren van de hoofdfiguren uit den Hervormingstijd. Zoo heeft de schr. in deze fraaie uitgave niet alleen de personen van Zwingli en Calvijn, doch velen die met hen in nauwe betrekking hebben gestaan, met vaste hand geteekend. Wij weten niet wat meer te prijzen, den tekst of de 161 schitterende afbeeldingen daarbij gevoegd, waarvan sommige zelfs in kleurendruk. Er kan geen twijfel zijn, of ieder die zich deze publicatie voor 4 Mark aanschaft, zal een gunstig oordeel over deze uitgave ten volle onderschrijven. De serie „Monographien zur Weltgeschichte” in het algemeen, die reeds verscheidene nummers telt, waaronder o. a. „Bismarck”, „Luther”, „Wilhelm von Oranien”, „Das Zeitalter der Deutschen Erhebung”, verdienen de aandacht van ieder ontwikkeld mensch.

E.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN
BETREFFENDE DE NEDERLANDSCHE KERK-
GESCHIEDENIS, VERSCHENEN SEDERT DE VORIGE
OPGAVE (IN DEEL X ¹).

Nederlandsche kerkgeschiedenis in het algemeen.

Theologischer Jahresbericht, herausgegeben von G. Krüger und M. Schian, Bd. XXXII, Abt. IV, Kirchengeschichte. Leipzig, M. Heinsius Nachfolger, 1914.

Het tijdvak van 1648—1815 is hierin nog niet behandeld; evenmin de „Gesamtkirchengeschichte”. Een spoedig verschijnen van die gedeelten wordt echter toegezegd. Ook de bewerking van dezen jaargang laat aan nauwkeurigheid en volledigheid niets te wenschen over. De omvang is wel zeer groot. Dit stuk alleen telt 384 bladzijden. De prijs is dientengevolge vrij aanzienlijk, nl. Mk. 16.80. Met de hooge kosten, aan het werk verbonden, staat waarschijnlijk het bericht in verband, dat de uitgave van het geheele Jahresbericht gestaakt zou worden. Gelukkig vernemen wij, dat het voortbestaan van deze nuttige uitgave, zij het op eenigszins kleiner schaal, verzekerd is.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde (Hand. en meded. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk. te Leiden ov. h. j. 1913—1914, blz. 102—115).

---

1) Geschriften, waarvan geen exemplaar aan de Redactie is toegezonden worden in den regel niet besproken. Secretaris van de Redactie is voor het volgende XlIe Deel: Prof. Dr. J. Lindeboom te Groningen.

L. Knappert, Uit de geschiedenis van het Christendom (Theol. Tijdschr., jrg. 47 (n. reeks jrg. 5) (1913), blz. 552—573).

J. Lindeboom, De beteekenis van methodische geschiedvorsching voor de beoefening der Dogmen-geschiedenis en der Zedekunde. Leiden, A. H. Adriani, 1914.

J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, bewerkt door L. A. van Langeraad en bezorgd door J. Lindeboom en F. Reitsma. Derde verm. druk. Afl. 2. Utr., Kemink en Zoon, 1914. (275 blzn.).

Ook deze *tweede* aflevering is nog door dr. L. A. van Langeraad bewerkt. Slechts enkele paragrafen zijn van de hand van Prof. dr. J. Lindeboom, wiens arbeid zich verder tot aanvullen en bijwerken bepaalde. Vier hoofdstukken worden behandeld: VI. Anabaptisten en Doopsgezinden, 1530—1540; VII. Toename en lijden der Hervorming, 1530—1568; VIII. De strijd der Hervormde Kerk en haar vestiging, 1568—1580; IX. De Hervormde Kerk in haar strijd over kerkorde en belijdenis. Wij hebben in het algemeen den gunstigen indruk, welken wij van de eerste afl. ontvingen, behouden. Doch wij hebben één opmerking en één wensch. Het komt ons voor, dat het in een leerboek als dit ongewenscht is, om den titel van een boek, dat vele blz. tevoren, soms maar éénmaal is genoemd, door *l. l.* aan te halen. Zoo staat o. a. op blz. 425 te lezen: Hora Siccama, *l. l.*; de volledige titel is te vinden op blz. 398, en daarna niet meer. Op blz. 195 staat te lezen: Pont, *l. l.*, doch de volledige titel wordt in de voorafgaande bladzijden dezer afl. in het geheel niet genoemd. Die wijze van werken is beslist verkeerd. Beter is het, naar onze meening, om den titel met één of meer woorden aan te duiden en dan als bijlage een alfabetische lijst te geven van alle boeken en tijdschriften, welke zijn gebruikt. De belofte van den nieuwen bewerker van de *derde* afl., in het „Voorbericht” opgenomen, dat een eenigszins andere werkwijze zal worden gevolgd, doet ons vol vertrouwen ook ten dezen opzichte de derde afl. tegemoet zien. En hiermee komen wij tot onzen wensch, waarin wij misschien op het voornemen van den uitgever vooruitloopen, doch dien wij eens nadrukkelijk willen neerschrijven nml. dat toch vooral dit leerboek van een zeer uitvoerig personen- en zaken-register moge worden voorzien. Dit is noodzakelijk bij de studie en grondslag van een ruim debiet. De uitgave is overigens keurig verzorgd.

H. F. M. Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden. Eerste Deel (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis, VII). Utr., A. Oosthoek, 1913 (XXIII en 304 blzn.).

Na de studiën welke door Fruin, Groen, Nuyens, Bussemaker, Pirenne, Bakhuizen van den Brink e. a. over de periode, binnen welke Don Juan's werkzaamheid valt, zijn geleverd, komt de schr. ons nu in drie of vier deelen, waarvan het eerste thans voor ons ligt, Don Juan als landvoogd der Nederlanden teekenen. Een zeer welkome aanwinst. Het inleidend hoofdstuk bedoelt in hoofdomtrek een schets te geven van de toestanden in de Nederlanden in den tijd, die onmiddellijk aan de komst van Don Juan voorafgaat; hfdst. I verhaalt het leven en de loopbaan van den toekomstigen landvoogd, vóór zijn aankomst in Luxemburg. Don Juan was geboren te Regensburg; zijn moeder was Barbara Blomberg en zijn vader Keizer Karel V. Later huwde zijn moeder met een officier van het keizerlijk leger. Toen deze gestorven was, ging zij te Gent wonen, waar zij leefde als een prinses en jaarlijks 5326 gld. voor haar onderhoud noodig had, tot zij eindelijk naar Spanje werd overgebracht. De kleine Don Juan werd bij een hofmuzikant meer grootgebracht dan opgevoed, leerde weinig, doch zwierf des te meer in de bosschen rond, als een onbesuisde wilde jongen. Dan teekent de schr. in dit hoofdstuk voorts de markante eigenschappen van Don Juan, waarbij wij dadelijk willen zeggen, dat dit boek dat op archiefstudie berust in geenen deele droog of vervelend, doch onderhoudend en goed leesbaar geschreven is; hfdst. II wil ontvouwen de bedoelingen der Spaansche regeering met de zending van den nieuwen landvoogd; hfdst. III vult de beide vorige aan, terwijl hfdst. IV de aandacht vraagt voor het beleid en de plannen van Don Juan's tegenpartij. In het laatste hfdst. treedt Don Juan op in zijn eigenlijke kwaliteit als landvoogd der Nederlanden. De stijl is hier en daar wat stroef; de spelling Kolloewijnsch. De tekst wordt op sommige blz. afgebroken door Fransche aanhalingen uit brief of rondschrijven, hetgeen storend op een rustig voortlezen werkt. Beter waren zij vertaald in den tekst weergegeven, terwijl de schr. het oorspronkelijke dan in de aantekeningen had kunnen opnemen. Een 17-tal bijlagen — fraaier is het de regesten boven de bijlagen in cursief te drukken — besluit dit belangrijk en degelijk uitgegeven boek. Gelukkig vinden wij bij dezen schrijver achterin nu eens geen lijstje met „corrigenda” — symptoom van onzen vluchtigen tijd.

Kerkhistorische Opstellen van het gezelschap S. S. S., nieuwe bundel. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1914.

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, 35 Jahrg. (1912);

Niederlande (bewerkt door J. van Kuyk), S. 140—158.

De Nederlandsche kerkgeschiedenis vindt in dit uitvoerige en nauwkeurige overzicht eene groote plaats ingeruimd.

Hjalmar Holmquist, Uit de nieuwere Nederlandsche kerkgeschiedkundige navorschingen (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 172—179).

Roomsch-Katholieke kerk.

IN HET ALGEMEEN.

H. ter Haar, Leven van St. Radboud (Bijdr. en med. hist. gen. Utrecht, dl. 35 (1914), blz. 158—168).

R. Miedema, De Heilige Menas. Rotterdam, W. J. van Hengel, 1913.

R. Miedema, Menas en Men (Theol. Tijdschr., jrg. 48 (n. reeks jrg. 6) (1914), blz. 390—404).

H. T. Karsten, Een commentaar op Augustinus. De civitate Dei (Nieuw Theol. Tijdschr., jrg. 3 (1914), blz. 64—74).

H. H. Meyboom, Clemens Alexandrinus III—VII, De Paedagoog II, III, Vlechtwerken I—III; Dl. X—XIV van de Oud-Christelijke geschriften in Ned. vertaling. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., 1913—1914.

P. C. de Brouwer, De wet van geheimhouding (disciplina arcani) in de eerste Christen-kerk (Annalen ver. beoef. wetensch. Katholieken, jrg. 7 (1913), blz. 29—35).

- M. W a g e n v o o r t, Het pausdom en de opheffing der Jezuitenorde in de 18de eeuw (Nieuwe Gids, jrg. 29 (1914), blz. 551—587).
- J. W. K e m p e r, Biecht en boete in de drie eerste eeuwen; n. a. v. een nieuw boek (Studiën, jrg. 46 (1914), Dl. 81, blz. 49—69).
- D. P l o o y, Minucius Felix een Modernist? (Theol. Studiën, jrg. 32 (1914), blz. 30—51).
- R e m o, Het pauselijk rekenhof in vroeger eeuwen (Diet-sche Warande en Belfort, jrg. 1914, blz. 280—304).
- A. B e e k m a n, Over de voorgeschiedenis der Hervorming (Annuaireum r. k. studenten, 1914, blz. 305—343).
- L. C l o b u s, De H. Vincentius van Lerins en zijn Commonitoria (Studiën, jrg. 46 (1914), dl. 81, blz. 1—37).
- K. V o s, Het evangelie van Petrus (Teekenen des tijds, jrg. 16 (1914), blz. 247—269).
- De essentia Sacramenti Ordinis disquisitio historico theologia auctore G. M. Card. v a n R o s s u m C. s. s. R. Friburgi Brisgoviae, B. Herder typographus editor pontificius, 1914.
- A. C. M. S c h a e p m a n, De historisch-theologische verhandeling van G. M. kardinaal Van Rossum „De essentia sacramenti ordinis” (Ned. kath. stemmen, jrg. 14 (1914), blz. 165—182).
- A l f o n s T i e r e n s, De kerk van Rome (Dietsche Warande en Belfort, jrg. 1914, blz. 105—128).
- C. P e k e l h a r i n g, De transcendentiaal-hypothese en de strijd nominalisme-realisme (Theolog. Tijdschr., jrg. 48 (1914), blz. 27—37).

P. J. Muller, De avondschemering der scholastiek (Theol. Tijdschr., jrg. 47 (n. reeks jrg. 5) (1913), blz. 518—551).

L. Clobus, Wezen van het sacrament des priesterschaps (Studiën, jrg. 46 (1914), dl. 82, blz. 12—32).

E. van Heurck, Sint Gummarus (Volkskunde, jrg. 25 (1914), blz. 51—58).

J. de Zwaan, Christendom en Oriëntalisme. Haarlem, de Erven F. Bohn, 1914.

S. Muller Fzn., Schetsen uit de Middeleeuwen, nieuwe bundel. Amsterdam, S. L. van Looy, 1914.

Dit boek zal in de volg. aflev. besproken worden.

AFZONDERLIJKE BISDOMMEN EN KERKEN.

A. J. A. Flament, Het doop- trouw- en sterfregister van Abcoude, 1573—1578, later als zoodanig gebruikt voor de St. Mathiaskerk te Maastricht, 1580—1585; bewaard in 't Rijksarchief in Limburg; met inl. en aant. uitgeg. (Archief gesch. aartsbisdom Utrecht, dl. 40 (1914), blz. 93—176).

G. C. A. Juten, Het dekenaat Bergen-op-Zoom, 1606 (Taxandria, jrg. 21 (1914), blz. 17—21).

L. A. Kemper, Reorganisatie van de Librye der St. Jacobskerk in 1489 („Die Haghe”, jaarboek 1913, blz. 1—8).

W. Koops, Het vroegere kerspel de Wijk (Nieuwe drechtsche volksalm., jrg. 32 (1914), blz. 200—233).

J. Paquay, Oorkonden uit het cartularium van den H. Joannes den Dooper te Luik (Taxandria, jrg. 21 (1914), blz. 12—16).

M. Kramer, Runxputte te Heilo in 1807 (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 46—49).

J. C. van der Loos, Kerkgeschiedenis van Amsteland (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 67—158).

P. M. Grijpink, Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars zooals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom. Eerste deel. Amst., C. L. van Langenhuysen, 1914. (XIX en 182 blzn.).

De aartsdiaken had in het bisdom van Utrecht de rechtsmacht uit te oefenen in die streken, welke ver van den eigenlijken zetel des wijbisschops verwijderd waren. Hij stelde pastoors, vicarissen, kapelaans enz. aan, en hield toezicht op de zeden van geestelijkheid en leken. Zoo waren er in het Utrechtsche Bisdom tien aartsdiakens, onder wie de Domproost, wiens gebied heel de tegenw. diocees van Haarlem omvatte, behalve alleen wat in ons N. Holland onder den Proost van Westfriesland behoorde. De Domproosten waren gemeenlijk van adel en stelden als plaatsvervangers officiaals, die de vaste zegel- en legesgelden hadden te heffen. De aantekeningen nu, welke door deze ambtenaren over de betaling dier gelden gemaakt werden, zijn in de hier afgedrukte „rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom” te vinden. Deze loopen over de jaren 1405, 1409, 1419, 1440, en van 1474 af onafgebroken tot zelfs in de 17de eeuw, met uitzondering alleen van de jaren 1476, 1524, 1526 en 1527. De thans door den schr. gepubliceerde zijn die van 31 officialen der „quattuor officia Flandriae, Wallacria Scaldia et Zuid Bevelandia”, over de jaren 1404—1591. Dit boek is alzoo belangrijk om te weten te komen, wie er vóór en na de Reformatie in een bepaalde plaats pastoor enz. zijn geweest, en welke altaren, kapellen en vicarieën daar werden aangetroffen. Overigens is de verzamelde stof vrij droog en niet bijzonder kleurrijk. Zij bevat hoofdzakelijk eene opsomming van jaartallen, personen en cijfers. Doch dit is natuurlijk geenszins aan den geleerden schrijvers te wijten; integendeel, wij brengen hem hulde voor den nauwgezeten ijver aan dit werk besteed, dat zeven jaren arbeids heeft gekost. Het zal blijken dat deze voor de wetenschap niet ijdel is geweest. De uitgave is voortreffelijk, gelijk wij dit van Van Langenhuysen gewoon zijn.

J. de Hullu, Aantekeningen betreffende de Katholieken in Twente en op het platteland in het ronde

van Deventer, 1583—1629 (Archief gesch. aartsbisdom Utrecht, dl. 40 (1914), blz. 1—92).

C. F. A. Huilmand, Uit oude bescheiden; vicarie van het St. Jozef's altaar in de St. Bavo te Haarlem (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, Dl. 36 (1914), blz. 60—62).

Gerard Krekelberg, Heeft bisschop Hungerus onze streken ooit bezocht? (Limburg's jaarboek, jrg. 20 (1914), blz. 242—244).

S. Muller Fzn., Het verbod van den Katholieken godsdienst in de provincie Utrecht in 1581 (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 97—102).

GEESTELIJKE ORDEN, ABDIEN EN KLOOSTERS.

A. J. A. Flament, Over Gerberga, abdis van Thorn en hare munt (Maasgouw, jrg. 36 (1914), blz. 1—2).

G. van Arkel, De huizen hoek Nes en Wijde Lombardsteeg op het terrein van de kerk van het Cellebroedersklooster (Jrb. Amstelodamum, jrg. 12 (1914), blz. 201—206).

J. W. G. van Haarst, Stukken betreffende den geldelijken toestand van het klooster Bethanië omstreeks 1500 (Bijdr. en meded. v. „Gelre”, dl. 17 (1914), blz. 223—238).

J. M. van Kuyk, De gebouwen van de voormalige abdij te Assen (Nieuwe drechtsche volksalm., jrg. 32 (1914), blz. 112—149).

C. de Boer, Carmelitessen-kloosters in Nederland vóór de Hervorming (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 25—38).

J. J. Graaf, De „vergaderinghe der maechden van den

hoeck'' te Haarlem (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 1—24).

S. Drossaers, Abdij van Loosduinen (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 39—41).

David de Kok, O. F. M., De origine ordinis S. Clarae in Flandria (Archivum Franciscanum historicum, An. VII (1914), p. 234—246).

Op grond van een tot dusver ongebruikt stuk toont de schr. van dit geleerde artikel overtuigend aan, wanneer en onder welke omstandigheden het Clarissenklooster te Brugge door Ermentrudis werd gesticht.

M. Lamers, Pius X en de derde orde (Ned. Kath. stemmen, jrg. 14 (1914), blz. 272—282).

J. P. Huibers, Bij het eerste eeuwfeest der societeit van Jezus na haar herstel (Katholiek, dl. 146 (1914), blz. 89—112).

G. A. Meyer, Een hollandsche kloosterhervorming in de 15e eeuw (Katholiek, dl. 146 (1914), blz. 113—150).

F. Callaey, De Nederlandsche Beggaarden in St. Franciscus' Derde Orde en de Weefnijverheid in de Middeleeuwen (Neerlandia Franciscana, Vol. I (1914), blz. 7—32).

Bon. Kruitwagen O. F. M., Brief van den abt van Ter Doest over het benoemen eener abdis te Loosduinen (Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre, fasc. 3—4 (1913)).

E. d'Alençon, Essai de Bibliographie Capucine-Congolaise (Neerlandia Franciscana, Vol. I (1914), blz. 33—42).

H. Lippens, Nécrologe des Frères Mineurs du couvent de Hors-château à Liège, 1244—1791 (Neerlandia Franciscana, Vol. I (1914), blz. 156—184).

- M. T. Hendricks, Bericht van het bestuur der gemeente Kerkrade in 1827 over de abdij Kloosterrade en over den geschiedschrijver Simon Petrus Ernst (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 39 vg.).
- A. Hulshof, Egmondsche annalen uit de veertiende eeuw (Bijdr. en med. hist. gen. Utrecht, dl. 35 (1914), blz. 40—82).
- S. Muller Fz., De oudste goederenlijsten der abdij van Egmond (Bijdr. en med. hist. gen. Utrecht, dl. 35 (1914), blz. 1—39).
- H. H. Sassen, Register en memorieboek van het Dominicanessen-klooster St. Agnetenberg te Sittard (Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg, Tome XIX (nouv. série Tome XXIX) (1913), p. 160—304).
- P. D[oppler], Het klooster „de Nieuwenhof” te Maastricht (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 70).

LEVENSBERICHTEN. LETTERKUNDE.

- J. A. Hoens, Pastoor Groenen, J. A. H. Groenen en Jan van der Croon (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 89 vg.).
- W. J. Aalders, Giordano Bruno. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Groote Mystieken”, serie II, no. 1),
- W. J. Aalders, Santa Teresa. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Groote Mystieken”, serie II, no. 2).
- A. Hulshof, Theodoricus Pauli, onderdeken van St. Maarten en St. Vincentius te Gorkum; de werkelijke auteur van Marcellinus' Vita sancti Swiberti apostoli Fresonum (Bijdr. en med. hist. gen. Utrecht, dl. 35 (1914), blz. 123—134).

- A. Hulshof, De biograaf van Jacoba van Beieren ontdekt (Gids, jrg. 78 (1913), Dl. 1, blz. 379—385).
- Th. Timmers, Testament van Joannes Hubens, pastoor van Moll (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 92—94).
- M. Molenaar, Over de bekeering van de H. Gertrudis de Groote (Katholiek, Dl. 145 (1914), blz. 354—366).
- J. R. van der Lans, Elise Veuillot (Katholiek, dl. 145 (1914), blz. 1—21).
- J. A. C. van Leeuwen, Erasmus. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Onze groote mannen”, serie I, no. 2).
- R. Steffen, Uit de geschriften der Heilige Birgitta van Zweden (vert. d. D. Logeman—Van der Willigen). Bussum, Paul Brand, 1914.
- A. Hulshof, Het utrechtsche psalterium (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 116—140).
- G. Hesse, Het lied van Rutger Estius op de H.H. martelaars van Gorcum; gedrukt bij Willem Jacobszoon te Amsterdam in 1575 (Katholiek, Dl. 145 (1914), blz. 290—315).
- L. Reypens S. J., Voor de geschiedenis van Jan van Ruysbroeck (Dietsche Warande en Belfort, jrg. 1914, blz. 405—416).
- Ruysbroeck, Oeuvres de R. l'Admirable, traduction du flamand par les Bénédictins de St. Paul de Wisques. Bruxelles, 1912.
- J. J. G. Boelen, Carmen saeculare (Studiën, jrg. 46 (1914), dl. 82, blz. 1—11).
- Bon. Kruitwagen O. F. M., Den Wijngaert van

- Sinte Franciscus (Neerlandia Franciscana, Vol. I, (1914) blz. 43—72, 135—155).
- B. K[ruitwagen], De oude drukken van de „Stella clericorum” met het acrostichon: Anthoine Caillaat. — Wie is de schrijver van „Stella clericorum”? (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 258—261, 306—308).
- W. J. Aalders, Madame de la Mothe—Guyon. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Groote Mystieken”, serie II, no. 4).
- W. J. Aalders, Jacob Böhme. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Groote Mystieken”, serie II, no. 3).
- W. Mallinckrodt, Het religieuze in de gedichten van Herman der Damen (Geloof en Vrijheid, jrg. 48 (1914), blz. 257—304).
- H. Stoel, Kardinaal Newman (1801—1890). Eerste deel: zijn strijd om de ware Kerk (1801—1845). Groningen, gebr. Hoitsema, 1914.
- [Paus Pius X, in memoriam] De Katholiek, Dl. 146 (1914), blz. 241—373).
- H. P. Coster, De Kroniek van Johannes de Beka, haar bronnen en haar eerste redactie. Utr., A. Oosthoek, 1914 (diss.). (IV en 302 blzn.).

De geleerde schrijver heeft in deze dissertatie nieuwe gezichtspunten geopend wat betreft de kroniek van Johannes de Beka. Vooreerst zou deze kroniek niet een kroniek zijn van de Utrechtsche bisschoppen alléén, doch evenzeer een van de Hollandsche graven, hetgeen ten nauwste zou samenhangen met haar doel nml. aan deze beide vorsten te toonen hoe heilzaam het is, indien zij en hunne onderdanen met elkaar in vrede leven. Als geschiedbron werd Beka's kroniek bij schr.'s onderzoek als volkomen waardeloos bevonden; zij is, volgens den schrijver, een buitengewoon slordige en verwarde compilatie, wier berichten, indien zij niet door andere bronnen bevestigd worden, slechts met de grootste voorzichtigheid gebruikt mogen worden. Uit een oogpunt van middel-euwsche geschied*schrijving* is zij echter van eenige beteekenis. Tot dit eindresultaat is de schr. na zorgvuldige scheiding en ver-

gelijking van bronnen, dus na zuiver historisch-kritisch onderzoek gekomen. In het eerste hoofdstuk van zijn werk wordt de historiografie van Utrecht en Holland vóór Joh. de Beka behandeld, waarbij schr. gelegenheid vindt om op twee tot dusver onopgemerkte bronnen van Beka te wijzen, nml. de „Annales Tielenses” en het „Chronicon Tielense”, welke tot nu toe voor later dan Beka werden gehouden. De analyse o. a. ook van deze bronnen houdt den schrijver in het tweede hoofdstuk bezig, om dan in het derde hoofdst. de Kroniek van Beka te ontleden en te beschouwen. Een enkel werk van anoniemen schrijver, zooals bijv. de „Bella campestris inter episcopos Traiectenses et comites Hollandie” meent de schr. aan Johannes de Beka te mogen toeschrijven. Wij wenschen den schrijver hulde te brengen voor dit flink opgezet en kloek uitgevoerd werk, een voorbeeld van scherpzinnige analyse en zuiver gestelde systematiek.

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN. ONDERWIJS.

- Bon. K r u i t w a g e n O. F. M., Het breviarium Windeshemense, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 15 October (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 193—202).
- H. D. J. v a n S c h e v i c h a v e n , Uit het huishouden van een nijmeegschen kanunnik in troebele tijden, 1563—1592 (Bijdr. en med. Gelre, dl. 17 (1914), blz. 1—64).
- W. v a n A d r i c h e m , Liturgische opstellen (St. Gregoriusbl., jrg. 39 (1914), blz. 151—155).
- J. A. H. v a n d e n B r i n k , Lektuurverbod (Teekenen des tijds, jrg. 16 (1914), blz. 270—294).
- M. K r a m e r , Pastoor Warmelink en kapelaan Paep van Assendelft en de eed van 21 Augustus 1795 (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 50—53).
- J. d e H u l l u , Bijdrage tot de geschiedenis der bedevaarten naar San Jago de Compostella omstreeks 1520 (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 42—45).

- M. Kramer, Het bidden in de kerken voor koning Lodewijk Napoleon in 1809 (Bijdr. gesch. bisdom Haarlem, dl. 36 (1914), blz. 54—59).
- F. W. Grosheide, Een vierde eeuwfeest; het eerste gedrukte grieksche Nieuwe Testament (Stemmen des tijds, jrg. 3 (1913—14), blz. 241—253).
- G. Lamers, J. L. Vives en de moderne experimenteele pedagogie (Opvoeding en onderwijs, jrg. 6 (1914), blz. 39—44).
- P. S. Allen, The age of Erasmus. Oxford, Clarendon Press, 1914.
- L. H. Grondijs, Brieven van een baarnschen Jezuiet, wien de duivel parten speelde; d. E. H. M. Beekman (Amsterdammer, jrg. 27 (1914), no. 1911, 1912).
- Bon. Kruitwagen, O. F. M., De oorsprong van het Sacrosanctae I en II (Liturgisch Tijdschrift, IV (1914), blz. 168—182, 260—270).

In het eerste gedeelte van dit artikel komt de schr. tot de conclusie, dat het Sacrosanctae door het Breviarium Romanum van Urbanus VIII in 1632 zijn officiële intrede in de liturgie gedaan heeft, dat toen tevens de redactie officiël is vastgesteld, en dat dus van 1632 af de ontwikkelingsgeschiedenis ervan heeft opgehouden. In het tweede gedeelte behandelt de schr. eenige concurrenten van dit gebedje, dat diende om na de getijden vergiffenis te bekomen van de begane fouten.

KERKGEBOUWEN. KERKELIJKE KUNST.

- C. Catharina van de Graft, Over den invloed der middeleeuwsche geestelijke litteratuur op de primitieven der nederlandsche schilderkunst (Archives musée Teyler, série 3, vol. 2 (1914), p. 75—102).
- A. J. A. Flament, Over het westelijk gedeelte van den omgang van Sint Servaaskerk en de gebouwen zich daar bevindende (Maasgouw, jrg. 36 (1914), blz. 17—21).

- Jhr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, De geschilderde glasramen van bisschop Alasius (Taxandria, jrg. 21 (1914), blz. 75—79).
- S. Muller Fzn., De trechtsche kathedraalkwestie (Bijdr. vaderl. gesch. en oudheidk., reeks 5, dl. 2 (1914), blz. 1—26).
- J. F. M. Sterck, Verzen van Alardus Aemstelredamus op Joan van Scorel (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 17—22).
- J. F. M. Sterck, Het gedicht van Alardus op Scorel's „Ecce Homo” (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 209—212).
- A. Brom Jr., Afbeeldingen van orgels in het utrechtsch psalterium (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 141—144).
- J. Destrée, Een verloren origineel van Hugo van der Goes (Onze kunst, jrg. 13 (1914), dl. 25, blz. 189—193).
- J. J. G. Boelen, Kerst-hymnen (Studiën, jrg. 46 (1914), dl. 81, blz. 489—519).
- A. J. A. Flament, Een antiphonarium van het collegiaal kapittel van St. Hadelinus te Visé (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 38 vg.).
- J. S. van Veen, De kerk en het kerkhof te Nieuwstadt in 1559 (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 91).
- C. Deelder, De oud-katholieke kerk van de Heilige Gertrudis te Utrecht (Oud-Katholiek, jrg. 30 (1914), blz. 79—81).
- Jhr. J. Six, Derde voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap. van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen (Bull. Ned. oudheidk. bond, jrg. 7 (1914), blz. 167—169).
-

Protestantsche Kerken.

HERVORMERS.

A. Bruining, De grond der geloofsverzekerdheid bij Luther (Nieuw Theol. Tijdschr., jrg. 3 (1914), blz. 113—134).

F. J. Los, Geschiedenis der nederlandsche geloofsbelijdenis (Troffel en zwaard, jrg. 17 (1914), blz. 29—52).

Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden. Opnieuw uitgegeven en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Prof. S. Cramer en Prof. F. Pijper. Dl. X, De geschriften van Dirk Philipsz. (bewerkt door Prof. F. Pijper). 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1914.

W. Meindersma, Het protestantisme der 16e eeuw in de zuidelijke Nederlanden (Nieuw Theolog. Tijdschr. jrg. 3 (1914), blz. 48—63).

A. Bruining, Over den oorsprong der oud-luthersche leer van de corruptio naturae (Nieuw Theol. Tijdschr. jrg. 2 (1914), blz. 385—410).

P. J. Kromsigt, Een nieuwe institutie? (Troffel en zwaard, jrg. 17 (1914), blz. 53—76).

J. C. Roose, De theologie van W. Herrmann. Leiden, N. V. Boekdr. v/h. L. van Nifterik Hzn., 1914 (diss.).

De schr. heeft ons op uitnemende wijze de theologie van den bekenden Herrmann in zijne dissertatie van ongeveer 150 blzn. beschreven. Eerst wordt de kring van gedachten, waarin Herrmann zich ontwikkelt, in zeer algemeene trekken geteekend. Als dogmenhistorisch overzicht niet onbelangrijk. Dan worden de denkbeelden, die Herrmann uitspreekt over de verhouding van geloof en weten, geloof en zedelijkheid uiteengezet; en ten slotte het geloof, zijn grond en de gedachten, die het voortbrengt behandeld, waarbij schr. den invloed tracht na te gaan, dien het antwoord op de prolegomena-vragen bij deze stof heeft. Opmerkenswaardig is in het voorbericht de dank, dien de promovendus aan Prof. Chantepie de

la Saussaye brengt, als hij zegt: „heel in 't bijzonder blijf ik U dankbaar, dat gij mij door uw beslisten raad voor ongeveer een jaar er van teruggehouden hebt, studie met praktischen arbeid te willen vereenigen". Moge deze raad door iederen student behartigd worden. Studeeren en practisch werkzaam zijn gaan aan de universiteit beslist niet samen; óf het een óf het ander zal er tenslotte onder lijden en als de studie lijdt, dan wordt ook de praktische arbeid in de toekomst dilettantistisch stukwerk. Wij vertrouwen, dat dit eerste boek — een „boekje" zooals schr. zegt, is het niet — door nog menig ander gevolgd zal worden. Alreede den jongen docter heil!

J. H. Maronier, Een pionier der godsdienstige verdraagzaamheid (Uit de Remonstr. Broedersch., jrg. 25 (1914), blz. 129—145).

W. Rotscheidt, Zur Geschichte des Heidelberger Katechismus am Niederrhein im 16. Jahrh. (Monatshefte für Rheinische Kirchengesch., 7. Jrg. (1913), S. 332—341).

S. Greydanus, Karakter van het testimonium spiritus sancti volgens Calvijn (Gereform. theolog. Tijdschr., jrg. 14 (1913—'14), blz. 519—554).

AFZONDERLIJKE CLASSEN EN GEMEENTEN.

J. de Hullu, A la mémoire des Huguenots émigrés dans la Flandre hollandaise (Bull. hist. des églises wallonnes, série 3, livr. 3 (1913), p. 12—41).

G. J. ter Kuile, Uit de geschiedenis der hervormde kerk en gemeente van Almelo (Versl. en med. ver. beoef. overijsselsch regt en gesch., st. 30 (1914), blz. 77—93).

F. A. Visser, Een en ander uit het archief eener hervormde dorpsgemeente (Stemmen voor Waarheid en Vrede, jrg. 51 (1914), blz. 113—136, 209—240).

H. Müller, Der Boetzlaersche Prediger-Stiftung-Fonds (Monatshefte für Rheinische Kirchengesch., 8. Jrg. (1914), S. 33—62).

LEVENSBERICHTEN. LETTERKUNDE.

W. J. Aalders, Tersteegen. Baarn, Holl. Drukk., 1914 („Groote Mystieken”, serie II, no. 5).

G. A. Wumkes, Ds. Remko Engels en het Réveil (Gron. volksalm. voor 1914, jrg. 25 (1913), blz. 94—120).

P. Bockmühl, Der Minorit Johannes Meynertzhagen, sein Lebenswerk und sein Anteil an dem Handbüchlein des evangelischen Bürgers (Theol. Arbeiten a. d. Rhein. wissensch. Pred. Verein, n. Folge, 15. Heft (1914), S. 1—37).

P. Bockmühl, Goethard Vellen (Fell) (Monatshefte für Rheinische Kirchengesch., 8. Jrg. (1914), S. 65—79).

A. W. Bronsveld, Mr. J. J. L. van der Brugghe (Stemmen voor Waarheid en Vrede, jrg. 51 (1914), blz. 60—70).

J. Nanninga Uitterdijk, Melchior Pelgrim, predikant van het Hanze-kantoor te Bergen, 1548—1556 (Versl. en med. ver. beoef. overijsselsch regt en gesch., st. 30 (1914), blz. 15—18).

J. Nanninga Uitterdijk, Johannes Teellinck, predikant te Kampen 1601 (Versl. en med. ver. beoef. overijsselsch regt en gesch., st. 30 (1914), blz. 19—26).

C. W. Bruinvis, Geslacht van Geesteren of Geesteranus (Navorscher, jrg. 63 (1914), blz. 84—89).

Ch. C. V. Verreyt, Een zeldzaam boekje van den bosschen predikant Franciscus Nicolaasz. de Wael (Taxandria, jrg. 21 (1914), blz. 161—166).

W. Goeters, Joh. Overbeek in Cleve als Mit-Arbeiter an G. Arnolds Kirchen- und Ketzer-Historie (Monatshefte für Rheinische Kirchengesch., 8. Jrg. (1914), S. 3—20).

G. A. Wumkes, Prof. dr. Cornelis Hendrikus van Rhijn; 22 Juli 1849—16 Febr. 1913 (Gron. volksalm. voor 1914, jrg. 25 (1913), blz. 195—203).

P. D. Chantepie de La Saussaye, Josué Jean Philippe Valetton Jr., 14 Oct. 1848—14 Jan. 1912 (Jb. kon. acad. v. wetensch., 1913, blz. 37—55).

J. te Winkel, Nicolaas Beets (Hand. en meded. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk. te Leiden ov. h. j. 1913—1914, blz. 23—50).

K. Vos, Levensbericht van C. N. Wijbrands (Levensber. d. afgestorven medel. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk. te Leiden; bijl. t. d. Hand. v. 1913—1914, blz. 18—34).

A. C. Duker, Gisbertus Voetius, Derde deel, Derde stuk. Leiden, Boekh. en Drukk. v/h E. J. Brill, 1914. 89 blzn.

Wij lieten niet na, telkens wanneer een gedeelte van Duker's „Voetius" ons ter recensie werd toegezonden, den loftrampet over zijn arbeid te steken. Het werk is toch, buiten kijf, een voorbeeld van getrouwe geschiedvorsching en onbevooroordeelde geschiedschrijving, „als een gantsche bibliotheek en overstromende van allerlei wetenschappen". In dit laatste stuk behandelt de schr. Voetius' optreden tegen den cartesiaan Velthuysen, zijne houding tijdens den inval der Franschen in 't Sticht in 1672, en tenslotte Voetius' ziekte en dood. Meesterlijk is het sterven van dezen „groote onder de voorgangers", naar Gentman's lijkpredikatie, geteekend, zonder sentimentaliteit en toch zoo aangrijpend. Men leze eens die laatste bladzijden! Wij wenschen den grijzen historicus geluk met de voltooiing van dit boek en hopen de eer te hebben nog menige bijdrage van zijne hand te mogen aankondigen, al eer „sijn uyrglas is uyt-geloopt".

P. Bockmühl, Adriaan Cornelis van Haemstede in der Stadt Jülich (Monatshefte für Rhein. Kirchengesch., 8. Jrg. (1914), S. 238—253).

W. Moll, Autobiographie, meegedeeld door Dr. F. Pijper (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 1—12).

A. Eekhof, Jacobus Koelman (II) (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 13—40).

W. Mallinckrodt, Sicco Tjaden (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 41—77).

A. A. van Schelven, Christophorus Fabritius (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 155—160).

K. Vos, Meyndert van Emden (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 164—166).

C. Serrurier, In memoriam R. N. L. Mirandolle (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 167—171).

A. C. Duker, Gisbertus Voetius, Dl. III (Hoogleeraarschap, 1634—1676), 2de stuk. Leiden, Boekh. en Drukk. v.h. E. J. Brill, 1913.

Zie de aankond. op blz. 183 vg. van Dl. XI van dit tijdschr.

KERKELIJK EN GODSDIENSTIG LEVEN. LETTERKUNDE.

Is. van Dijk, Franciscus Gomarus (Academia Groningana 1614—1914, gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen. Gron., P. Noordhoff, 1914, blz. 338—346).

Georg Bohrmann, Spinozas Stellung zur Religion (9. Heft der Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus). Gieszen, Alfred Töpelmann, 1914.

Zie de aankond. op blz. 351 van Dl. XI van dit tijdschr.

Ch. Moeller, Les bûchers et les auto-da-fé de l'inquisition depuis le moyen-âge (Revue d'histoire ecclésiastique, XVe année, (1914), p. 50—69).

Dit vierde stuk behandelt l'inquisition moderne aux Pays-Bas.

J. Huizinga, Uit de geschiedenis der universiteit te Groningen (Gids, jrg. 78 (1914), dl. 3, blz. 165—191).

H. H. K[uyper], Van de breking des broods (Heraut, jrg. 1914, nos. 1876—77).

A. M. Brouwer, De moderne richting, eene hist. dogm. studie. Nijmegen, fa Ten Hoet, z. j.

D. de Rijcke, De anti-togabeweging te Middelburg voor ruim een halve eeuw; een bladzijde uit Middelburgs kerkelijk verleden (Archief zeeuwsch. gen., 1913, blz. 147—170).

R. Kuipers, De Theologie van Albrecht Ritschl. [Harlingen, 1914] (diss.).

H. Kaajan, De Pro-Acta der Dordtsche synode in 1618. Rotterdam, F. de Vries Dzn., 1914 (diss.).

Zie aankondiging van dit boek op blz. 183 van Dl. XI van dit tijdschrift.

K. H. Roessingh, De moderne theologie in Nederland, hare voorbereiding en eerste periode. Groningen, Erven B. van der Kamp, 1914.

Dit proefschrift is besproken op blz. 299 van Dl. XI van dit tijdschrift.

H. IJ. Groenewegen, Een studie over de dogmatiek van Episcopius (Uit de Remonstr. Broedersch., jrg. 25 (1913—14), blz. 116—125).

A. H. Haentjens, Een woord van verweer [Met naschrift van H. IJ. Groenewegen] (Uit de Remonstr. Broedersch., jrg. 25 (1913—14), blz. 146—159).

L. C. Schuller tot Peursum, Het eeuwfeest van het nederlandsch bijbelgenootschap (Stemmen des tijds, jrg. 3 (1913—14), blz. 825—844).

C. F. Gronemeyer, Het nederlandsch bijbelgenootschap van 1814 tot 1914 (Eigen haard, jrg. 40 (1914), blz. 457—465, geïll.).

J. W. Enschedé, De voorgeschiedenis der nederlandsche bijbelcompagnie (Boek, jrg. 3 (1914), blz. 273—288).

H. W. Nachenius, Een crimineel proces in de 17e eeuw (Uit de Remonstr. Broedersch., jrg. 26 (1914), blz. 49—51).

[Bn.] S. I. van Zuylen van Nyevelt, Een nationale kerk (Onze eeuw, jrg. 14 (1914), dl. 1, blz. 71—104).

G. B[eernink], Eene afsnijding als lidmaat van de Gereformeerde Gemeente te Nijkerk in 1664 (Bijdr. en meded. v. Gelre, Dl. 17 (1914) blz. 328).

Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV; Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat. Groningen, P. Noordhoff, 1914.

G. Zijlma, Uit oude kerkboeken (Gron. Volksalmanak v. h. j. 1914, Gron., Erven B. van der Kamp, 1914, blz. 189—194).

S. D. van Veen, De godsdienstoefeningen der Gereformeerden. Baarn, Holl. Drukk., 1914.

H. J. Schouten, Eene episode uit den strijd om het ambtsgewaad der predikanten (Nieuwe gids, jrg. 29 (1914), Dl. 1, blz. 394—401).

A. Eekhof, De veldpredikers in vroegere tijden (Kerkelijke Courant, 4 Sept. 1914).

P. N. van Doorninck, Een bezoek aan het huis Middachten in 1667 enz. (Gelre, XVII blz. 251—298).

Uitgave van vier brieven van 1667—1668 van een persoon, die zich in den eersten brief noemt de St. Victor en verbonden was aan de Fransche legatie te 's-Gravenhage.

P. W. J. van den Berg, De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming. Amersfoort, G. J. van Amerongen, 1914 (diss.).

Dit proefschrift zal later besproken worden.

H. J. Busé, Volkszonden en kerkelijke tucht in de 2de helft der 17de eeuw (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 78—96).

A. Eekhof, Twee documenten betreffende den slavenhandel in de 17de eeuw (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 271—298).

KERKGEBOUWEN. KERKELIJKE KUNST.

E. Haslinghuis, De nederlandsch hervormde kerk te Maasland (Bull. ned. oudheidk. bd., jrg. 7 (1914), blz. 64—73).

- A. van Dorp, Het orgel in de St. Janskerk te Gouda (Harp, jrg. 9 (1914—15), blz. 13—14).
- A. van Dorp, Het orgel in de Groote of St. Laurentiuskerk te Alkmaar (Harp, jrg. 9 (1914—15), blz. 37—38).
- K. L. Schamp, De ruïne van het Reuzenhuis en de kerk te Hillegersberg (Buiten, jrg. 8 (1914), blz. 320—322).
- W. van der Pluym, De Geertekerk te Utrecht (Bull. Ned. Oudheidk. bd., jrg. 7 (1914), blz. 53—64).
- R. Ligtenberg, De grafmonumenten in de Groote Kerk te Breda (Bull. Ned. Oudheidk. bd., jrg. 7 (1914), blz. 130—144).
- H. Porthoine Jr., De St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem (Bouwkunst, jrg. 6 (1914), blz. 1—66).
- P. K. Dommissie, Eenige grafschriften uit de afgebrande St. Jacobskerk te Vlissingen (Archief, vroegere en lat. meded. voorn. in betr. t. Zeeland, Middelburg, J. C. en W. Altorffer, 1913, blz. 1—146).

ANDERE KERKGENOOTSCHAPPEN.

- J. C. van Slee, De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1914.
Dit werk zal in een der volgende afleveringen worden besproken.
- J. C. van Slee, De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden (Verh. Teyler's godgel. gen., nieuwe serie, Dl. 18 (1914).
- Hege u. Neff, Mennonitisches Lexikon. Frankfurt, 1914.

- H. J. Busé, De verdwenen doopsgezinde gemeenten in Friesland (Vrije Fries, dl. 22 (1914), blz. 125—143).
- K. Vos, De Vriesch-Vlaamsche twisten (De Zondagsbode, jrg. 27, blz. 166 vg., 170 vg.).
- K. Vos, Menno Simons, 1496—1561, zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden. Leiden, Boekhandel en drukkerij vh. E. J. Brill, 1914.
Zie aankondiging op blz. 299 vg. van Dl. XI van dit tijdschrift.
- F. J. van der Ploeg, Een en ander uit de geschiedenis der zaandamsche doopsgezinde gemeenten (Gemeenteleven, jrg. 5 (1914), no. 3).
- K. Vos, Nieuws over Menno Simons (Zondagsbode, jrg. 27 (1913—14), blz. 70—71).
- H. D. J. van Schevichaven, Een beschuldiging van ritueelen moord te Nijmegen (Bijdr. en med. Gelre, dl. 17 (1914), blz. 307—320).
- K. Vos, Reyer Anso's overgang (Zondagsbode, jrg. 27 (1913—14), no. 11, 12).
- G. J. ter Kuile, Uit de geschiedenis der Mennonieten gemeente van Almelo (Versl. en med. ver. beoef. overijsselsch regt en gesch., st. 30 (1914), blz. 94—108).
- J. S. van V[een], Penitentie van den „wederdooper” Willem Quick te Nieuwstadt (De Maasgouw, jrg. 35 (1913), blz. 91 vg.).
- C. N. Wijbrands, Het menniste zusje (Jrsl. kon. oudheidk. gen. 1913, blz. 27—107).
- J. de Hullu, De Waalsche gemeente te Sluis (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 104—154).

J. Loosjes, Jan Jacobsz en de Jan-Jacobsgezinden (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 185—240).

J. S. van Veen, Menniste „Stouticheden” te Winterswijk (1629) (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 161—163).

F. K. van Ommen Kloeke, De Socinianen en de Zuid-Hollandsche Synode in 1639 (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 241—256).

K. Vos, Anabaptisten te Ahaus in 1549 (Ned. Arch. voor Kerkgesch., n. serie, dl. 11 (1914), blz. 257—270).

BUITENLANDSCHE KERKEN EN SCHOLEN.

P. Feenstra Jr., De Godsdienst en de Fransche Revolutie: III, De Revolutionaire Godsdiensten (Nieuw Theol. Tijdschr., jrg. 3 (1914), blz. 22—47).

J. D. Domela Nieuwenhuis-Nyegaard, De hervormde kerken in Zuid-Nederland in 1830, voornamelijk in Vlaanderen in de jaren der belgische omwenteling (Tijdspiegel, jrg. 71 (1914), Dl. 2, blz. 51—83).

IJ. P. de Jong, De leer der verzoening in de Amerikaanse theologie. Grand-Rapids (Mich.), Eerdmans-Sevensma Co — Amsterdam, A. H. Kruyt, 1913 (diss. Vr. Un.).

J. de Zwaan, Het karakter der grieksche kerk en de toekomst van het hellenisme (Onze eeuw, jrg. 14 (1914), Dl. 1, blz. 382—408).

F. J. Krop, De presbyteriaansche kerkorde in Frankrijk (Troffel en zwaard, jrg. 17 (1914), blz. 1—28).

Pfarrer Loebich, Zinzendorf und der Pietismus seiner Zeit (Zeitschr. f. Brüdergeschichte, VII Jahrg., Heft 2, S. 129—170).

J. Th. Müller, Die ältesten Berichte Zinzendorfs über sein Leben, seine Unternehmungen und Herrnhuts Entstehen (Schluss) (Zeitschr. f. Brüdergeschichte, VII Jahrg., Heft 2, S. 171—215).

J. Th. Müller, Inhaltsverzeichnis der Akta Unitatis Fratrum (sogenannte Lissaer Folianten) (Fortsetzung) (Zeitschr. f. Brüdergeschichte, VII Jahrg., Heft 2, S. 216—231).

The Banner, A Weekly devoted to the Interests of the Christian Reformed Church and Calvinistic Principles.

Dit weekblad, dat te Grand Rapids (Mich.) wordt uitgegeven, staat onder redactie van Rev. Henry Beets L. L. D., die onder de rubriek „Editorials” boeken, in Nederland verschenen, op zakelijke wijze en in sympathieken vorm aankondigt. Ook houdt hij door dit blad de Amerikanen op de hoogte van hetgeen er in Nederland op kerkelijk gebied alzoo voorvalt.

A. Eekhof, A remarkable Bible discovered (The Christian Intelligencer (New York), July 1, 1914).

De Indiaansche bijbel van John Eliot, waarvan een exemplaar door Henricus Selijns, predikant te New York, in 1698 aan de classis van Amsterdam werd ten geschenke gegeven, en dat thans berust in de bibliotheek van het Nederlandsch Bijbel-Genootschap te Amsterdam.

NEDERLANDSCH ARCHIEF
VOOR
KERK GESCHIEDENIS

XI

N. V. BOEKDR. V/H L. VAN NIFTERIK HZN., LEIDEN.

NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

Dr. F. PIJPER

Hoogleeraar der Rijks-universiteit te Leiden

Dr. A. EEKHOF

en

Dr. J. LINDEBOOM

*buitengewoon Hoogleeraar der
Rijks-universiteit te Leiden*

*Hoogleeraar der Rijks-
universiteit te Groningen*

~~~~~
NIEUWE SERIE — ELFDE DEEL

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1914

INHOUD.

De Autobiographie van Willem Moll, medegedeeld door Dr.		
F. PIJPER	blz.	1—12
Jacobus Koelman (II), door Dr. A. EEKHOF	„	13—40
Sicco Tjaden, door W. MALLINCKRODT	„	41—77
Volkszonden en kerkelijke tucht in de 2de helft der 17de eeuw, door H. J. BUSÉ	„	78—96
Het verbod van den Katholieken godsdienst in de provincie Utrecht in 1581, door Dr. Mr. S. MULLER FZN.	„	97—102
De Waalsche Gemeente te Sluis, door Dr. J. DE HULLU	„	103—154
Christophorus Fabritius, door Dr. A. A. VAN SCHELVEN	„	155—160
Menniste „Stouticheden” te Winterswijk (1629), door Dr. J. S. VAN VEEN	„	161—163
Meyndert van Emden, door K. Vos	„	164—166
In memoriam R. N. L. Mirandolle, door Mej. Dr. C. SERRURIER	„	167—171
Uit de nieuwere Nederlandsche kerkgeschiedkundige na- vorschingen, door Dr. HJALMAR HOLMQUIST	„	172—179
Boek-aankondiging en Bericht	„	180—184
Jan Jacobsz en de Jan-Jacobsgezinden, door Mr. J. LOOSJES.	„	185—240
De Socinianen en de Zuid-Hollandsche Synode in 1639, door F. K. VAN OMME KLOEKE	„	241—256
Anabaptisten te Ahaus in 1549, door K. Vos	„	257—270
Twee documenten betreffende den slavenhandel in de 17e eeuw, door Dr. A. EEKHOF	„	271—298
Boek-aankondiging.	„	299—300
Oud-Christelijke epigraphie, door Dr. F. PIJPER.	„	301—323
Anna Byns 'en] haar invloed in kerkelijke kringen, door Dr. J. LINDEBOOM	„	324—331
Sociniaansche bewegingen onder de Doopsgezinden in de 17e eeuw, door K. Vos	„	332—344

De Copia der Outsten en Dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw, door K. Vos	blz. 342—350
Boek-aankondiging	„ 351—353
Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche Kerk- geschiedenis, verschenen sedert de vorige opgave (in Deel X)	„ 354—380

MARTINUS NIJHOFF - UITGEVER - 's-GRAVENHAGE

De Hervormde Kerk in Noord-Amerika (1624-1664)

DOOR

Dr. A. EEKHOF

1913. 2 deelen. Met kaart en 9 bijlagen. gr. 8vo.

Prijs ingenaaid f 9.50 — geb. in linnen f 10.75

Het is de bedoeling van den schrijver, in deze beide deelen de geschiedenis der Hervormde Kerk in Noord-Amerika te schetsen, zoowel in hare ontwikkeling en uitbreiding naar binnen als in hare aanraking met andere kerken en sekten naar buiten.

Het jaar 1624 werd daarbij als begin-, het jaar 1664 als eindpunt aangenomen. De stof tot dit werk werd hoofdzakelijk geput uit geschreven oorkonden als: brieven, contracten, notulen-boeken, gerechts-akten, aantekenboeken van in- en uitgaande brieven, plakATEN enz., die en in Nederland en in Noord-Amerika werden aangetroffen. De belangrijkste dier documenten werden in de bijlagen afgedrukt.

Het **Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis** verschijnt op onbepaalde tijden in afleveringen van omstreeks 6 vel druks.

Vier afleveringen vormen een deel. De prijs van iedere aflevering is f 1.50

Alle stukken en brieven voor de Redactie bestemd, te zenden aan Prof. Dr. J. LINDEBOOM, Praediniussingel, te Groningen.

LEIDEN: N. V. BOEKDRUKKERIJ V/H L. VAN NIFTERIK HZ.